

Σχολή Κοινωνικών Επιστημών
Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία

Διπλωματική Εργασία

***Ουτοπία και κοινωνικός μετασχηματισμός: η περίπτωση του
Robert Owen***

Ηλιάνα Χατζηδημητρίου

Επιβλέπων καθηγητής: Δημήτρης Φούφουλας

Αθήνα, Ιανουάριος 2024

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία της φοιτήτριας («συγγραφέας/δημιουργός») που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης η συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας της συγγραφέας/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιονδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση της συγγραφέας/δημιουργού. Η συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

*Ουτοπία και κοινωνικός μετασχηματισμός: η περίπτωση του
Robert Owen*

Ηλιάνα Χατζηδημητρίου

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπων Καθηγητής:

Δημήτρης Φούφουλας

ΣΕΠ – ΕΑΠ

Συν-Επιβλέπων Καθηγητής:

Μιχάλης Πέτρου

ΣΕΠ – ΕΑΠ

Αθήνα, Ιανουάριος 2024

Περίληψη

Ο «Μεγάλος Μετασχηματισμός» που συντελέστηκε στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα σήμανε την υπέρσχυση των μηχανισμών της αγοράς έναντι των παραδοσιακών κοινωνικών δεσμών. Στο τέλος της «εκατονταετούς ειρήνης», οι δύο παγκόσμιοι πόλεμοι έφεραν στην επιφάνεια τους εθνικούς ανταγωνισμούς και τα οικονομικά αδιέξοδα του βιομηχανικού κόσμου. Η περίοδος των «τριάντα ένδοξων χρόνων» που ακολούθησε ολοκληρώθηκε με την επικράτηση των νεοφιλελεύθερων πολιτικών. Στο πέρασμα στον εικοστό πρώτο αιώνα, οι αλληπάλληλες κρίσεις καθιστούν πάλι εμφανή την αντίρροπη σχέση που συνδέει την αρχή της αλληλεγγύης και την αρχή της μεγιστοποίησης του κέρδους μέσα από την εντατικοποίηση της εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων και της παραγωγικής διαδικασίας. Σε αυτό το ιστορικό πλαίσιο, η επιστροφή στη σκέψη ενός ουτοπιστή συγγραφέα του 19^{ου} αιώνα μπορεί να αποδειχτεί καρποφόρα στο βαθμό που αναδεικνύει ιδέες και πρακτικές που παραμένουν ακόμα και σήμερα ουσιώδεις για τη συγκρότηση μιας ευημερούσας κοινωνίας. Υπό αυτή την οπτική, επιχειρούμε, σε αυτή τη διπλωματική εργασία, να ανασυγκροτήσουμε ιστορικά και θεωρητικά τη σκέψη του Ρόμπερτ Όουεν [Robert Owen], ώστε να γίνει εμφανής ο ριζοσπαστικός χαρακτήρας της εν μέσω μιας μεταιχμιακής εποχής που αντανακλούσε, όπως και η δική μας σήμερα, τη διττή δυναμική του σύγχρονου καταμερισμού της εργασίας.

Λέξεις – Κλειδιά: Κοινωνική και Αλληλέγγυα Οικονομία, Ουτοπία, Κοινοτισμός, Σοσιαλισμός, Κοινωνικός μετασχηματισμός

Utopia and social transformation: the case of Robert Owen

Iliana Chatzidimitriou

Abstract

The "Great Transformation" that took place during the 19th century marked the predominance of market mechanisms over traditional forms of social bonds. By the end of the "hundred years' peace", the two world wars brought to the surface the national rivalries and economic deadlocks of the industrial world. The period of the so-called "thirty glorious years" that followed ended with the prevalence of neoliberal policies. Entering the 21st century, successive crises have again highlighted the contradictory relationship between the principle of solidarity and the principle of maximizing profit by intensifying the exploitation of natural resources and the productive process. Under these historical circumstances, re-examining the thought of a 19th century utopian writer may prove fruitful to the measure that highlights ideas and practices that continue to be essential nowadays when it comes to establishing a prosperous society. From this perspective, we attempt, in this thesis, to reconstruct Robert Owen's thought historically and theoretically so that its radical character becomes apparent during a transitional era that reflected, like our own today, the dual dynamics of the modern division of labour.

Keywords: Social and Solidarity Economy, Utopia, Socialism, Communitarianism, Social transformation.

Περιεχόμενα

Περίληψη	iv
Abstract	v
Περιεχόμενα	vi
Εισαγωγή.....	1
1. Ο νέος βιομηχανικός κόσμος	4
2. Από το Νέο Λάναρκ στη Νέα Αρμονία: ιδέες και πειραματισμοί.....	15
3α. Ο ουτοπιστής Robert Owen	39
3β. Η ουτοπία του Owen και τα σύγχρονα εγχειρήματα.....	51
Συμπεράσματα.....	55
Βιβλιογραφία	58

Εισαγωγή

Στα τέλη του 17^{ου} αιώνα, η εφεύρεση της πρώτης κλωστικής μηχανής στην Αγγλία αποτέλεσε το προμήνυμα για τη δημιουργία ενός νέου, εντελώς διαφορετικού, κόσμου. Οι μεταβολές που επέφερε η εκμηχάνιση ήταν σαρωτικές, προκαλώντας αντίρροπες ιστορικές κινήσεις: όσο η βιομηχανική διαδικασία παραγωγής γιγαντωνόταν, τόσο κατέρρεαν όλες οι σταθερές που έως τότε όριζαν τη ζωή των «απλών ανθρώπων» (Polanyi, 2007:37).

Σε αυτό το πλαίσιο, αναπτύχθηκε η σκέψη του Robert Owen, ενός εκ των πρώτων, κατά κοινή ομολογία, ουτοπιστών σοσιαλιστών του 19^{ου} αιώνα. Ο ουενισμός, που διαδόθηκε σχετικά γρήγορα στην ηπειρωτική Ευρώπη, αντανάκλα πράγματι σε μεγάλο βαθμό ένα σύμπλεγμα κοινωνικών ιδεών που αναδύθηκε κατά τα τέλη του 18^{ου} και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Οι χώρες που επηρεάστηκαν περισσότερο από τις ουενιστικές ιδέες ήταν, όπως είναι αναμενόμενο, η Μ. Βρετανία, η Ιρλανδία και η Αμερική. Ωστόσο, φαίνεται πως σε μικρότερη κλίμακα είχαν προσελκύσει το ενδιαφέρον της εργατικής τάξης και σε χώρες του ευρωπαϊκού νότου, όπως η Ισπανία και η Ιταλία, ενώ μετά το 1848 εμφανίζονται σποραδικά και στην Πολωνία (Drolet & Frobert, 2021:179-82). Στη Γαλλία, το έδαφος της οποίας ήταν ήδη πρόσφορο μετά την ανάπτυξη του φουριερισμού και του σαινσιμονισμού, οι ιδέες του Owen μεταλαμπαδεύτηκαν με μεγαλύτερη ταχύτητα, απασχολώντας ανά διαστήματα το δημόσιο διάλογο, χωρίς ωστόσο ποτέ να επιβεβαιωθεί η προσδοκία των οπαδών του πως θα μπορούσαν να επηρεάσουν σοβαρά τις εξελίξεις (Drolet & Frobert, 2021:183· Schwanck, 2020:313).

Υπό το πρίσμα της ιστορικής εξέλιξης, ο Owen αναγνωρίζεται συνήθως ως ο πρωτοπόρος της εργατικής νομοθεσίας, ο απόστολος του συνεργατισμού και ο εμπνευστής των συνεταιριστικών κοινοτήτων (Abensour, 1973:176). Μάλιστα, το 1923, ο Sidney Webb, επιφανές μέλος της οργάνωσης των Φαβιανών, τον αποκάλεσε ως «Πατέρα του βρετανικού σοσιαλισμού» (Siméon, 2012). Πιο πρόσφατα η Γαλλίδα ερευνήτρια Ophélie Siméon επανέφερε το ζήτημα της διαχρονικής βιωσιμότητας της κληρονομιάς του Owen συνδέοντας τον «τρίτο δρόμο» του πρώην πρωθυπουργού Tony Blair με το σοσιαλισμό του Άγγλου στοχαστή του 19^{ου} αιώνα (Siméon, 2012).

Πάντως, σε κάθε περίπτωση, οι αναγνώσεις του Owen από τους σύγχρονούς του συχνά χρησιμεύουν ως εργαλείο καλύτερης κατανόησης της ευρύτερης πολιτικής και κοινωνικής κατάστασης της Ευρώπης των αρχών της βιομηχανικής ανάπτυξης. Ο Robert Claeys,

έχοντας μελετήσει σε βάθος το έργο του βρετανού στοχαστή, σημειώνει πως ο Owen μαζί με τους Fourier και Saint-Simon κατέλαβαν το χώρο της αντί-πολιτικής, καθώς πρότειναν την ορθολογική οργάνωση της κοινωνίας ως μόνη λύση για όλα τα προβλήματα που είχε προκαλέσει η άναρχη βιομηχανική ανάπτυξη και η αυταρχική συγκρότηση της αντιπροσωπευτικής εξουσίας (Drolet & Forbet, 2021:177).

Εκκινώντας από την παρατήρηση του Claeys, στόχος της παρούσας εργασίας είναι να διερευνηθεί η πλέον σημαντική πτυχή του έργου του Robert Owen, η οποία αφορά στο όραμά του για την οικοδόμηση μίας διαφορετικής κοινωνίας. Έτσι, όχι μόνο ανασυγκροτούνται οι ιδέες του σε συνάρτηση με τα σχέδιά του για την οργάνωση ενός νέου κόσμου, αλλά, παράλληλα, αναδεικνύεται η εξέλιξη της σκέψης του, καθώς και η αλληλεπίδρασή της με τις κοινωνικές μεταβολές και δυναμικές της εποχής της. Τελευταίος, αλλά όχι λιγότερο σημαντικός στόχος είναι η αναζήτηση των προεκτάσεων της σκέψης του Owen μέχρι και σήμερα.

Με βάση τα παραπάνω, κρίθηκε αρχικά αναγκαίο να σκιαγραφηθεί το ιστορικό συγκείμενο, εντός του οποίου ο Owen έζησε και δραστηριοποιήθηκε. Προκειμένου να επιτευχθεί μία συνοπτική περιγραφή των συνθηκών που διαμορφώθηκαν στην πρωτοβιομηχανική Αγγλία, αξιοποιήθηκαν, στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας εργασίας, δευτερογενείς ιστορικές πηγές και κλασικά έργα, όπως οι σχετικές μελέτες του Hobsbawm, του Thompson και του Engels. Στη συνέχεια, με οδηγό κείμενα του ίδιου του Owen, επιχειρήθηκε η μελέτη των δύο μεγαλύτερων εγχειρημάτων του: της πρώτης βιομηχανικής κοινότητας στο New Lanark της Σκωτίας και της δεύτερης συνεταιριστικής κοινότητας υπό το όνομα New Harmony στις Η.Π.Α. Στόχος του δεύτερου αυτού κεφαλαίου είναι να αναδειχθούν έννοιες – όπως η αλληλεγγύη, η αμοιβαιότητα και η ισοτιμία μεταξύ των μελών της κοινότητας –, που διαδραμάτισαν κομβικό ρόλο στη σκέψη του Owen, ενώ παράλληλα βρίσκονται διαχρονικά στον πυρήνα εναλλακτικών εγχειρημάτων που επιχειρούν τον επαναπροσδιορισμό της φύσης των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων.

Καθώς οι παραπάνω έννοιες, όπως και αρκετές ακόμη, αποτελούν βασικά στοιχεία της ουτοπικής σκέψης, στο επόμενο κεφάλαιο επιχειρείται, μέσα από την αξιοποίηση άλλων θεωρητικών προσεγγίσεων, η διερεύνηση της φύσης της ουτοπιστικής ουτοπίας. Υπό το πρίσμα της σχέσης του Owen με την ουτοπική παράδοση, ως κεντρικό ερώτημα αναδύεται εδώ το εάν πρόκειται για ένα λόγο με ουτοπικά χαρακτηριστικά ή μία γνήσια ουτοπική

φωνή, ικανή να προεικονίσει σε κάποιο βαθμό το μέλλον. Η διερεύνηση αυτή καταλήγει στην τελευταία ενότητα της προκείμενης εργασίας, η οποία επικεντρώνεται στη σχέση της ουενιστικής «ετεροτοπίας» με το σύγχρονο πεδίο της Κ.Α.Λ.Ο, εντός του οποίου αναδύονται, συμβολικά ή πραγματιστικά, «τόποι» εναλλακτικών σχέσεων και πρακτικών που αποκλίνουν από το κυρίαρχο κοινωνικό και οικονομικό μοντέλο.

1. Ο νέος βιομηχανικός κόσμος

Στο κλασικό πλέον έργο του, *Η Εποχή των Επαναστάσεων*, ο E. Hobsbawm, χρησιμοποιεί τον αμφιλεγόμενο όρο «ξέσπασμα» προκειμένου να περιγράψει τη Βιομηχανική Επανάσταση ως μια καταλυτική δύναμη χάρη στην οποία λύθηκαν «τα δεσμά της παραγωγικής δύναμης των ανθρώπινων κοινωνιών», και κατέστη δυνατός ο «συνεχή[ς], ταχύ[ς] και απεριόριστο[ς] πολλαπλασιασμός[ς] ανθρώπων, αγαθών και υπηρεσιών» (Hobsbawm, 1992:47). Δίχως άλλο πρόκειται, για μια «απογείωση» του ανθρώπινου είδους προς την «αυτοδύναμη ανάπτυξη». Μια τόσο πυκνή και ριζική διαδικασία μετασχηματισμού ήταν όμως δυνατό να μην τροφοδοτήσει, μεταξύ άλλων, και αντίρροπες κοινωνικές δυναμικές; Ο νέος κόσμος που αναδύοταν ήταν δυνατό να μην εμπεριέχει νέες μορφές σύγκρουσης;

Από την αρχή της Βιομηχανικής Επανάστασης και για τα επόμενα πενήντα χρόνια, οι σχετικοί δείκτες της στατιστικής καταγράφουν την αλματώδη μεγέθυνση της βρετανικής οικονομίας και τη βελτίωση των υλικότεχνικών συνθηκών της ζωής. Έτσι, ήδη εν τη γενέσει, ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής επιβεβαιώνει τον χαρακτήρα του ως δυναμικού «κινήματος» ικανού να οδηγήσει σε ραγδαία οικονομική ανάπτυξη αντικαθιστώντας τις παλαιές παραγωγικές μορφές (σχέσεις, μέσα και δομές) με νέες, περισσότερο ορθολογικές και αποτελεσματικές (Touraine, 1990:121). Από την άλλη, οι ιστορικές αφηγήσεις επιβεβαιώνουν το γεγονός πως οι λαϊκές μάζες του ακμάζοντος Ηνωμένου Βασιλείου βρίσκονταν αντιμέτωπες με μια πρωτόγνωρη συνθήκη μετεωρισμού και αβεβαιότητας (Cohen, 2010:18), απότοκο μιας άνισης ανάπτυξης που ανέτρεπε τις μέχρι τότε παγιωμένες κοινωνικές ισορροπίες. Όπως παρατηρεί ο E.P. Thompson, παρόλο που η διαδικασία της εκβιομηχάνισης ήταν σε κάθε περίπτωση δύσκολη και οδυνηρή, στην Αγγλία πραγματοποιήθηκε «με ασυνήθιστη βιαιότητα» (Thompson, 2018:446).

Αν μέχρι το 1780 η πατερναλιστική οργάνωση των παραγωγικών σχέσεων εγγυόταν έναν βαθμό ασφάλειας στα ασθενέστερα στρώματα, οι ραγδαίες μεταβολές που ακολούθησαν στο γύρισμα του αιώνα διέρρηξαν τους παραδοσιακούς κοινωνικούς δεσμούς και ανέτρεψαν τα υλικά και πολιτισμικά κεκτημένα των κατώτερων τάξεων (Hobsbawm, 1992:47). Χαρακτηριστική περίπτωση η ύπαιθρος, όπου όσα κοινοτικά δικαιώματα ιδιοκτησίας είχαν περισωθεί από την ιδιοποίηση των κοινών εκτάσεων (Μαρξ, τ.1, 2002:741), καταργήθηκαν την περίοδο 1760-1830, όταν και υιοθετήθηκαν οι περίφημοι νόμοι για την περίφραξη της κοινοτικής γης (Hobsbawm, 1992:53). Οι εκτεταμένες – και θεσμοθετημένες πλέον – περιφράξεις σηματοδότησαν την οριστική μετάβαση από την παλαιού τύπου ηθική οικονομία της υπαίθρου στην κεφαλαιοκρατική οικονομία (Thompson, 2018:18), η οποία ανέτρεψε παρωχημένες δομές και σχέσεις, σε μία εγγενή διαδικασία «δημιουργικής καταστροφής» (Cohen, 2010:19).

Οι υπέρμαχοι του νέου οικονομικού μοντέλου υπερασπίστηκαν τις περιφράξεις ως ένα μέτρο υπέρ του γενικού καλού: η βιομηχανική οργάνωση της παραγωγής θα έβαζε τέλος στην κατασπατάληση και τον κατακερματισμό της ανθρώπινης εργασίας μετατρέποντάς την έτσι σε μογλό οικονομικής μεγέθυνσης της χώρας (Μαρξ, τ.1, 2002:752· Thompson, 2018:223). Ωστόσο, η ελπιδοφόρα αυτή προοπτική αποδείχτηκε, πρακτικά, ολέθρια για τους αγεργάτες, αλλά και όλους εκείνους που είχαν συνδέσει άρρηκτα την επιβίωσή τους με το φθίνον φεουδαλικό κοινωνικό πλαίσιο. Έχοντας πληγεί από τις αλλεπάλληλες μεταβολές, οι μικροκαλλιεργητές και οι ακτήμονες αδυνατούσαν να κατοχυρώσουν δικαιώματα νομής ή εγγείου ιδιοκτησίας. Τα έσοδά τους μειώνονταν τόσο ώστε να καταφέρνουν μετά βίας να καλύψουν τις βιοτικές τους ανάγκες, ενώ συχνά αντιμετώπιζονταν ως αντιδραστικοί και επικίνδυνοι παρίες που αρνούσαν να ακολουθήσουν τις αναπόφευκτες αλλαγές. Το σημαντικότερο, ωστόσο, πλήγμα που δέχθηκαν τα πλήθη των μικροκαλλιεργητών και των άκληρων ήταν η διάρρηξη των σχέσεων τους στην κοινότητα και η επακόλουθη εξάρτησή τους από το νέο καθεστώς της μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας (Thompson, 2018:225-6). Όσοι δεν εντάχθηκαν στο νέο αυτό πλαίσιο αναγκάστηκαν να εκπατριστούν και να εγκατασταθούν στα ταχέως αναπτυσσόμενα, και εξίσου άθλια, βιομηχανικά κέντρα, όπου «σαν προγραμμαμένοι προλετάριοι πετιούνταν στην αγορά εργασίας» (Μαρξ, τ.1, 2002:741).

«Οι εργάτες ζούσαν υποφερτά τίμια και ήσυχα· όλο ευσέβεια και αξιοπρέπεια», σημειώνει αρχικά ο Engels (1985:41) περιγράφοντας την κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία. Σπεύδει, ωστόσο, να επισημάνει με γλαφυρό τρόπο την παθητικότητα στην οποία καταδικάστηκαν οι κατώτερες τάξεις, καθώς «περιορίστηκαν ολοκληρωτικά στον ρόλο απλών μηχανών» και αφέθηκαν σε έναν «χαώδη στρόβιλο» να παλεύουν για την επιβίωσή τους (Engels, 1985:43, 69). Την ίδια στιγμή, η μοίρα των ειδικευμένων τεχνιτών δεν προδιαγραφόταν καλύτερη, αφού η τέχνη τους κινδύνευε από την τεχνολογική ανάπτυξη και την τυποποίηση της εργασίας. Έτσι, για λόγους επιβίωσης, αναγκάστηκαν να οργανωθούν, προκειμένου να ανταγωνιστούν τους ανειδίκευτους εργάτες (Thompson, 2018:247-9).

Πέρα από τους τεχνίτες, και οι υφαντές προέβαλαν αντίσταση στις εργασιακές πρακτικές που προωθήθηκαν μέσα από τα εργοστάσια κλωστοϋφαντουργίας, τον πλέον ανεπτυγμένο και αποδοτικό βιομηχανικό κλάδο των αρχών του 19ου αιώνα¹. Η υφαντική τέχνη, συνυφασμένη παραδοσιακά με την οικογενειακή ζωή και την εργασία στον αργαλειό, απειλήθηκε από τα βιομηχανικά κλωστήρια. Για τους υφαντές, η απειλή αυτή συνεπαγόταν την απώλεια του κοινωνικού τους γοήτρου, καθώς στερούμενοι την ελευθερία τους, ένιωθαν να υποβιβάζονται σε απλούς

¹ 1 Ο E. P. Thompson χαρακτηρίζει τα κλωστήρια ως «πολλαπλασιαστές της προόδου» (Thompson, 2018:315). Ο D. Cohen εξηγεί πως η κλωστοϋφαντουργία ευθύνεται σχεδόν για το ήμισυ της βρετανικής μεγέθυνσης κατά το πρώτο μισό του 19ου αιώνα. Δρομολογεί, μάλιστα, αλυσιδωτές εξελίξεις στην κατεύθυνση τόσο της αναβάθμισης των μηχανών όσο και της ανακάλυψης νέων τεχνικών μέσων. Επί της ουσίας, αποτέλεσε το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα καπιταλιστικής λειτουργίας (Cohen, 2010:85 κ.εξ.).

υπηρέτες (Thompson, 2018: 311-12). Έτσι, ενώ, για πολλούς ανειδίκευτους εργάτες τα κλωστήρια μετατράπηκαν σταδιακά σε πόλο έλξης, για τους υφαντές αποτέλεσαν ένα περιβάλλον επιδείνωσης των υλικών συνθηκών της ζωής τους. Κατά τη δεκαετία του 1830, η κατάστασή τους περιγράφεται ως «απελπιστική» (Thompson, 2018:318). Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Engels, ολόκληρες οικογένειες αναγκάζονταν να μοιράζονται μία κακής ποιότητας μονοκατοικία, η οποία διέθετε ένα κοινό για όλους υπνοδωμάτιο και άλλον έναν μεγάλο χώρο εργασίας, ενώ για τη διατροφή τους κατανάλωναν κυρίως πατάτες, σιτηρά και σχεδόν καθόλου κρέας (Engels, 1989:17).

Ωστόσο, φαίνεται πως οι εξελίξεις δεν ήταν ευνοϊκότερες και για εκείνους που στελέχωναν τη βιομηχανία της κλωστοϋφαντουργίας. Ενδεικτική είναι η μαρτυρία ενός ειδικευμένου βαμβακοκλώστη, ο οποίος, σε επιστολή του προς τους πολίτες του Μάντσεστερ το 1818, χαρακτηρίζει τον εργάτη της κλωστοϋφαντουργίας ως «σκλάβο», απόλυτα υποταγμένο στον εργοδότη του, αναγκασμένο να δουλεύει σχεδόν όλη μέρα, να ζει σε άθλια καταλύματα και να τρέφεται ανεπαρκώς (Thompson, 2018:207-9). Η κατάσταση των εργατών αυτών προσιδιάζει, πράγματι, σε σκλαβιά: εργάζονταν υπό αυστηρό καθεστώς πειθαρχίας και δεν διέθεταν κανένα νομικό μέσο, προκειμένου να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους· αδυνατούσαν να προφυλαχθούν από τα βάνουσα ωράρια εργασίας, τις συχνές μισθολογικές μειώσεις, την πληρωμή σε είδος αντί για χρήματα, τα πρόστιμα και τις ποινές που ο κάθε εργοδότης είχε την ευχέρεια να τους επιβάλλει ανάλογα με τις διαθέσεις του· διέμεναν σε αμφίβολης ποιότητας κατοικίες που τους υπενοικίαζε ο εργοδότης τους (Hobsbawm, 1994:297).

Οι άθλιες συνθήκες διαβίωσης των εργατών βρίσκονταν, όπως είναι φυσικό, σε διαρκή αλληλεξάρτηση με το ταχέως μεταβαλλόμενο αστικό περιβάλλον. Ιδίως στις πόλεις, όπου εδραιώθηκε αρχικά η Βιομηχανική Επανάσταση, η εκμηχάνιση και οι αλλαγές που προκάλεσε δεν συνοδεύτηκαν από βελτίωση των υποδομών, προκειμένου να ανταποκριθούν στις νέες ανάγκες. Αντιθέτως, το αστικό περιβάλλον υποβαθμίστηκε τρομακτικά και η κατάσταση των εργατών επιδεινώθηκε δραματικά (Thompson, 2018:324-5). Η άναρχη αστική ανάπτυξη αποτύπωσε χωροταξικά την ταξική ανισότητα που ούτως ή άλλως είχε διογκωθεί από τα τέλη του 18ου αιώνα (Hobsbawm, 1994:289): έξω από τις σύγχρονες και καλά οργανωμένες οικιστικές ζώνες της αστικής τάξης, βρίσκονταν οι γειτονιές των εργατών, οι οποίοι ζούσαν «[σ]τα χειρότερα σπίτια, στην πιο σιχαμένη περιοχή της πόλης» (Engels, 1985:71).

Η εικόνα που παρουσίαζαν οι εργατικές συνοικίες ήταν, πράγματι, απελπιστική: ετοιμόρροπα πολυώροφα κτήρια προορισμένα για μαζική στέγαση, ανύπαρκτο σύστημα ύδρευσης και αποχέτευσης, χωμάτινοι δρόμοι γεμάτοι απορρίμματα και λιμνάζοντα ύδατα, στους οποίους στήνονταν αγορές με τα χειρότερης ποιότητας προϊόντα, και εκατοντάδες εξαθλιωμένοι άνθρωποι, πολλοί εξ αυτών άστεγοι (Engels, 1985:71-7). «Είναι πραγματικά μία τερατώδης κατάσταση

πραγμάτων» γράφουν οι Times στις 12 Οκτωβρίου του 1843, δημοσιεύοντας έκθεση σχετικά με τους δεκάδες άστεγους που διανυκτερεύουν σταθερά στα πάρκα της εύρωστης βρετανικής πρωτεύουσας, στην οποία, δίπλα στον πλούτο και τις ανέσεις της αστικής τάξης, «ήρθαν να εγκατασταθούν η αθλιότητα και η πείνα, η αρρώστια και η διαστροφή μ' όλη τους την ακολουθία από φρικαλεότητες, που κατατρώνουν το ένα σώμα ύστερ' απ' τ' άλλο, τη μία ψυχή ύστερα απ' την άλλη» (Engels, 1985:78-9). Η παρατήρηση αυτή δεν φαίνεται καθόλου υπερβολική εάν ληφθεί υπόψη πως ακόμη και στα, σχεδιασμένα για να φιλοξενήσουν κάποιες εκατοντάδες ανθρώπους, δημοτικά υπνωτήρια, έφταναν να στοιβάζονται χιλιάδες, οι οποίοι έναντι χρηματικού αντιτίμου, κατάφερναν να μοιραστούν, ανά δύο ή τρεις, ένα κοινό κρεβάτι και μία ισχνή μερίδα φαγητού (Engels, 1985:77, 79-80).

Μετά από αυτές τις περιγραφές, δεν προκαλεί καμία έκπληξη το γεγονός πως η υγεία των εργατών, ιδίως στα αστικά κέντρα, επιδεινώθηκε σημαντικά παρά την ανοδική πορεία του γενικού βιοτικού επιπέδου. Ιδιαίτερα από το 1830 και μετά, το μέλλον των κατώτερων στρωμάτων διαγράφεται ζοφερό: η ανεξέλεγκτη προλεταριοποίησή τους, ο συνωστισμός τους στις πόλεις, οι ανθυγιεινές συνθήκες εργασίας και διαβίωσης και η παντελής απουσία μέριμνας για την υγεία τους, ουσιαστικά τους οδήγησαν σε σταδιακή εξόντωση (Hobsbawm, 1994:243, 246). Στις αρχές της δεκαετίας του 1840, ένα σημαντικό ποσοστό θανάτων αποδόθηκε στην εξάπλωση της φυματίωσης, ασθένειας συνδεδεμένης με το συνωστισμό των εργατών σε υπόγειες κατοικίες, τη φτώχεια, την κακή ποιότητα φαγητού, την ανεπαρκή τους πρόσβαση σε ιατροφαρμακευτική περίθαλψη και την έλλειψη ειδών πρώτης ανάγκης (Thompson, 2018:330). Για πολλές δεκαετίες, σχεδόν όλοι όσοι κυκλοφορούσαν στους δρόμους των εργατικών συνοικιών φαίνονταν ασθενικοί, χλωμοί, εξαιρετικά αδύνατοι και σωματικά παραμορφωμένοι, ενώ το μέσο προσδόκιμο ζωής ενός εργάτη ήταν τρομακτικά χαμηλό και τα ποσοστά παιδικής θνησιμότητας πολύ υψηλά (Thompson, 2018:328-9, 333, 335).

Από τα παραπάνω, φαίνεται πως η εντυπωσιακή δημογραφική αύξηση των πρώτων δεκαετιών της εκβιομηχάνισης δεν στάθηκε ικανή για να εγγυηθεί την προσδοκώμενη κοινωνική ανανέωση. Εξαιτίας της φτώχειας, που είχε μετατραπεί σε «κοινωνική μάστιγα» (Polanyi, 2007:105), οι λαϊκές μάζες «βυθίζονταν στην ηττοπάθεια» (Hobsbawm, 1994:287). Οι κυβερνόντες και ο αστικός τύπος κατέκριναν την ηθική έκπτωση των εργατών, χωρίς όμως να διερευνούν σε βάθος τις αιτίες της. Δεν είναι, λοιπόν, άστοχη η παρατήρηση του Polanyi πως ο Owen υπήρξε μάλλον ο πρώτος που φώτισε ουσιαστικά αυτήν την πτυχή, επιμένοντας πως το πρόβλημα των εργατών ήταν ένα κατά βάση κοινωνικό – και δευτερευόντως οικονομικό – ζήτημα, καθώς οι νεοεισαχθέντες νόμοι της αγοράς περιέστειλαν την ανθρώπινη ευημερία και πρόοδο, προκαλώντας μία διευρυμένη κοινωνική αποσάθρωση (Polanyi, 2007:126-7).

Ως σύμπτωμα της ηθικής κατάπτωσης των φτωχών και απελπισμένων εργατών καταγράφεται η αυξημένη ροπή τους προς την παραβατικότητα και τον αλκοολισμό (Hobsbawm, 1994:289). Η κλοπή και ο δανεισμός από τοκογλύφους ήταν μερικές από τις πρακτικές που υιοθέτησαν προκειμένου να διασφαλίσουν την επιβίωσή τους, κυρίως σε περιόδους οικονομικής κρίσης, οπότε η πείνα τους απειλούσε με εξόντωση (Engels, 1985:71). Ταυτόχρονα, ο αλκοολισμός, που λειτουργούσε ως πρακτική εκτόνωσης από την υφιστάμενη καταπίεση, εξαπλώθηκε σαν «επιδημία σε ολόκληρη την Ευρώπη» (Hobsbawm, 1994:289), ενώ συχνά συνοδευόταν από αδικήματα, όπως η πορνεία, η σεξουαλική ασυδοσία ή άλλα, σεξουαλικά και μη, εγκλήματα. Όλα αυτά συνέβαλαν στην επιδείνωση της ήδη βεβαρυμμένης κατάστασης των εργατών και στη διόγκωση της περιθωριοποίησης και του στιγματισμού τους (Engels, 1985:207).

Στη βρετανική πρωτεύουσα, με πληθυσμό μικρότερο του ενός εκατομμυρίου κατοίκων, καταγράφονταν πενήντα χιλιάδες πόρνες, δέκα χιλιάδες κλέφτες και πάνω από πέντε χιλιάδες ταβερνιάρηδες, επάγγελμα εξαιρετικά κακόφημο, ως συνώνυμο της ανηθικότητας και της διαφθοράς. Μαζί με τους παραπάνω, ο συνολικός αριθμός των ατόμων που θεωρείτο ότι εμπλέκονταν σε διάφορων ειδών παραβατικές δραστηριότητες (τζογαδόροι, ρακοσυλλέκτες, μικροαπατεώνες, παραχαράκτες, τοκογλύφοι, κ.ά.) έφτανε τις εκατόν δέκα πέντε χιλιάδες (Thompson, 2018:72-3). Σύμφωνα με τις καταγραφές του Engels από τη δεκαετία του 1830, κάθε Σάββατο οι δρόμοι της Γλασκώβης γέμιζαν με μεθυσμένους εργάτες, ενώ υπολογιζόταν πως μόλις ανά δώδεκα σπίτια υπήρχε κάποια μπουραρία ή άλλο κατάστημα πώλησης αλκοόλ (Engels, 1985:205). Την ίδια περίοδο, στο Μάντσεστερ λειτουργούσαν περισσότερα από εξήντα ενεχυροδανειστήρια, στα οποία πολύ συχνά κατέληγαν οι μεθυσμένοι εργάτες, ξεπουλώντας τα υπάρχοντά τους, ενώ σύμφωνα με έρευνα του 1843 οι ετήσιες δαπάνες της εργατικής τάξης για την προμήθεια αλκοολούχων ποτών άγγιζαν τα είκοσι πέντε εκατομμύρια λίρες (Engels, 1985:207).

Αλλά και ως προς τη σχέση των γυναικών κάθε ηλικίας με την πορνεία τα δεδομένα ήταν εξίσου απελπιστικά. Το 1840, ο σερίφης του Λονδίνου έκανε λόγο για τουλάχιστον τριάντα με σαράντα χιλιάδες γυναίκες που εκπορνεύονταν κάθε βράδυ στους δρόμους της πρωτεύουσας (Engels, 1985:208). Αυτές περιφρονούνταν και στιγματιζόνταν ως άγαμες, «πρόστυχες και ανήθικες γυναίκες», προερχόμενες από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, αλλά ταυτόχρονα στοχοποιούνταν και από τους ίδιους τους εργάτες (Thompson, 2028:72). Το ίδιο ίσχυε, σε πολλές περιπτώσεις, και για τη σεξουαλική ασυδοσία γενικότερα, καθώς παρεμπόδιζε τις προσπάθειες των εργατικών συνδικάτων να καλλιεργήσουν την πειθαρχία και την αυτοσυγκράτηση. Έτσι, δεν ήταν σπάνιο εταιρείες αλληλοβοήθειας να αρνούνται οικονομικά επιδόματα σε μέλη τους που είχαν προσβληθεί από σεξουαλικά μεταδιδόμενα νοσήματα, προκειμένου να περιορίσουν την ανεξέλεγκτη σεξουαλική τους συμπεριφορά και τις επαφές τους με «γυναίκες βρόμικες» (Thompson, 2018:422).

Ως προς την έξαρση της παραβατικότητας εν γένει, οι ετήσιοι πίνακες εγκληματικότητας του Υπουργείου Εσωτερικών της Μεγάλης Βρετανίας αποκαλύπτουν πως η αύξηση των συλλήψεων για πράξεις που θεωρήθηκαν εγκληματικές κατά το διάστημα 1806-1842 ήταν θεαματική. Ενδεικτικά, για τις περιοχές της Αγγλίας και της Ουαλίας, μέσα σε τριάντα χρόνια, ο αριθμός των καταγεγραμμένων συλλήψεων πενταπλασιάστηκε (Engels, 1985:210). Στη Σκωτία, από τις ογδόντα εννιά συλλήψεις του 1819, ο αριθμός, μόλις είκοσι τρία χρόνια αργότερα, ξεπέρασε τις τέσσερις χιλιάδες (Engels, 1985:211). Ταυτόχρονα, μία ακόμη σημαντική πτυχή που αναδεικνύεται από τους πίνακες αφορά στον αλφαριθμητισμό των συλληφθέντων, αποκαλύπτοντας πως, πράγματι, η συντριπτική τους πλειοψηφία προερχόταν από τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα, αφού σχεδόν όλοι ήταν αναλφάβητοι. Το 1842, για παράδειγμα – χρονιά που όπως φαίνεται σε κάθε περιοχή της Αγγλίας η εγκληματικότητα κορυφώθηκε –, το 90% των προσαχθέντων γνώριζε ελάχιστα ή και καθόλου γραφή και ανάγνωση (Engels, 1985:211).

Έχοντας πρόσβαση σε αριθμητικά στοιχεία όπως τα παραπάνω και αντικρίζοντας καθημερινά εικόνες φρίκης, η άρχουσα τάξη της εποχής επιθυμούσε τη συμμόρφωση των εργατών μέσω μίας σειράς μέτρων, όπως η αποτελεσματικότερη αστυνόμευση, η επιβολή αυστηρότερων ποινών, η διενέργεια κατηχήσεων που προέτρεπαν σε υπομονή, ισχυρή θρησκευτική πίστη και νηφαλιότητα ή η σύσταση «εταιρειών εγκράτειας» που έδειχναν το δρόμο προς μία συνετή και μετρημένη ζωή μακριά από τις ακολασίες (Thompson, 2018:73· Engels, 1985:207). Έτσι, ακόμη και ψυχαγωγικές δραστηριότητες, που έκαναν απλώς τη σκληρή ζωή πιο υποφερτή, δεν άργησαν να στοχοποιηθούν με το επιχείρημα ότι προάγουν τα έκλυτα ήθη. Στόχος ήταν να καλλιεργηθεί η σύνεση και η πειθαρχία, αρετές εξαιρετικά χρήσιμες για την αύξηση της παραγωγικής αποδοτικότητας των εργατών (Thompson, 2018:74).

Ωστόσο, όσο περισσότερο εντεινόταν οι προσπάθειες καθυπόταξης και συμμόρφωσης του λαού, τόσο ορμητικότερα ξεσπούσε αυτό το κύμα ανυπακοής, εν μέρει ως προσπάθεια εκτόνωσης, αλλά και ως απόπειρα έμπρακτης αμφισβήτησης ενός σαθρού κοινωνικού συστήματος και των απαιτήσεων της κυρίαρχης αστικής τάξης που το εκπροσωπούσε. Άλλωστε, η διαδεδομένη αντίληψη πως ο φτωχός εργάτης μόνο μέσα από σκληρότερες τιμωρίες και ακόμη μεγαλύτερες στερήσεις θα κατάφερνε να γίνει εγκρατής και ενάρετος, αφού θα αναγκαζόταν να δουλεύει ακόμη περισσότερο υπό την πίεση της επιβίωσης (Hobsbawm, 1994:282), όχι απλώς δεν δικαιώθηκε, αλλά αντίθετα εξώθησε την κατάσταση ακόμη περισσότερο στα άκρα.

Θα ήταν απλοϊκός ο ισχυρισμός πως όλοι οι απελπισμένοι και περιφρονημένοι εργάτες, που διέπρατταν κάθε είδους έγκλημα, νοηματοδοτούσαν την παραβατικότητά τους ως πεδίο αντιπαράθεσής τους με το κατεστημένο και άρα ως μία εγνωσμένη επιλογή για επαναστατική δράση. Ακόμη και αν η συμπεριφορά τους καταδεικνύει τον ελάχιστο σεβασμό που έτρεφαν προς

τις θεσμίσεις και τις επιβολές της αστικής τάξης, αυτό δεν θα πρέπει να θεωρηθεί απότοκο συνειδητής αντίστασης με σκοπό την κοινωνική ανατροπή. Ωστόσο, δίπλα στην κοινή εγκληματικότητα, αναδύθηκαν σταδιακά και άλλες μορφές παραβατικότητας που εξυπηρετούσαν στοχευμένα την αντίδραση προς την καθεστηκυία και καταπιεστική τάξη πραγμάτων. Αυτές οι μορφές παράνομης δραστηριότητας άρχισαν να πυκνώνουν με την ανοχή και υποστήριξη της κοινότητας, καθώς συνδέονταν με την αντίσταση απέναντι σε νόμους και πρακτικές που έπλητταν τα συμφέροντα των εργατών, καταστρατηγούσαν τα δικαιώματά τους και τους εξωθούσαν σε μεγαλύτερη ανέχεια. Παρ' όλα αυτά, η αστική τάξη, πέρα από τον αποτροπιασμό της, φαίνεται να μην ανησύχησε ιδιαίτερα για την όποια δυσάρεστη κατάληξη θα μπορούσαν να έχουν τέτοιες αναταραχές και να μην αντιλήφθηκε ότι «από πάνω της συσσωρεύονταν καθημερινά και νέα σύννεφα μίας απειλητικής θύελλας» (Engels, 1985:213).

Η απειλή, όμως, ήταν πράγματι πολύπλευρη. Αυτό αποδεικνύεται, αρχικά, από το γεγονός πως οι ταραχές ενορχηστρώνονταν από διάφορες ομάδες, ακόμη και φαινομενικά ετερόκλητες. Πριν ακόμη ολοκληρωθεί η εκμηχάνιση, Ιρλανδοί μετανάστες μαζί με πολλούς Άγγλους εργάτες άρχισαν, παραμερίζοντας τις διαφορές τους, να συσπειρώνονται, προκειμένου οι προσπάθειες αντίστασής τους να μετουσιωθούν σε οργανωμένη δράση πολιτικής διεκδίκησης. Έτσι, από την τελευταία δεκαετία του 18ου αιώνα έως και το 1850 καταγράφηκε μία διαρκής συμμαχία ανάμεσα σε Ιρλανδούς εθνικιστές και Άγγλους ριζοσπάστες, με σκοπό την προώθηση κοινών αιτημάτων (Thompson, 2018:442). Η σύμπραξη αυτή κατέληγε συχνά σε εξεγέρσεις και οργανωμένες διαμαρτυρίες που αποσκοπούσαν στην αμφισβήτηση του εξουσιαστικού λόγου και των περιορισμών που επέβαλλε.

Έτσι, λοιπόν, οι εργάτες, ζώντας σε έναν κόσμο όπου δεν θεωρούνταν άνθρωποι, αλλά απλώς ένας ανυπάκουος όχλος που όφειλε να πειθαρχήσει, προκειμένου να γίνει περισσότερο παραγωγικός, κατόρθωσαν να κάνουν τα πρώτα βήματα προς την πολιτική τους χειραφέτηση. Εξάλλου, πέρα από το ενδεχόμενο να παραδοθούν στην καταπίεση και τη μιζέρια ή να πασχίσουν για τη μεταπήδησή τους σε κάποια ανώτερη κοινωνική βαθμίδα, πράγμα εξαιρετικά δύσκολο, οι εργάτες δεν είχαν άλλη επιλογή από το να οργανωθούν, προκειμένου να απαιτήσουν τη βελτίωση των συνθηκών ζωής τους και την όσο το δυνατόν αποτελεσματικότερη και ευρύτερη διεκδίκηση των συμφερόντων τους, προτού τους καταπιεί εντελώς η ατομικιστική «ζούγκλα της αστικής κοινωνίας» (Hobsbawm, 1994:285).

Σημαντικό μέρος των διεργασιών της εργατικής ριζοσπαστικοποίησης – με χαρακτηριστικό εδώ το παράδειγμα του Robert Owen – υπήρξε η διάδοση της μόρφωσης των μελών της εργατικής τάξης, καθώς θεωρήθηκε ότι θα συντελούσε στην περαιτέρω ανάπτυξη και εδραίωση της πολιτικής τους συνείδησης (Thompson, 2018:702). Παρόλο που ο αναλφαβητισμός δεν αποτελούσε πάντα

τροχοπέδη για τη συμμετοχή στα πολιτικά πράγματα, το γεγονός πως κατά τα πρώτα χρόνια της εκβιομηχάνισης πάνω από ένα εκατομμύριο εργάτες δεν είχαν καν στοιχειώδεις γνώσεις γραφής και ανάγνωσης, σίγουρα, δεν διευκόλυνε την κατάσταση (Thompson, 2018:697). Έτσι, στις αρχές του 19ου αιώνα, και ιδίως μετά την ίδρυση της κοινότητας του New Lanark από τον Owen, πλήθυναν τα ημερήσια σχολεία, τα σχολεία της Κυριακής και τα διάσπαρτα σε όλη την Αγγλία εκπαιδευτικά ιδρύματα που προορίζονταν αμιγώς για τους εργάτες, ενώ παράλληλα ενδυναμώθηκε και η επιθυμία των ίδιων για αυτομόρφωση (Thompson, 2018:698-717). Με πρωτοβουλία σοσιαλιστικών και χαρτιστικών ενώσεων ή και των κατά τόπους επαγγελματικών συνδικάτων και χωρίς καμία κρατική βοήθεια σε υλικό ή άλλο επίπεδο, στήθηκαν πολλά σχολεία και αναγνωστικές λέσχες, με σκοπό να αναλάβουν την εκπαίδευση των ανήλικων ή ενήλικων εργατών και να προωθήσουν την πολιτικοποίησή τους (Engels, 1985:152). Έτσι, μέχρι τα μέσα του αιώνα, είχαν ιδρυθεί επτακόσια νέα εκπαιδευτικά ιδρύματα, ανάμεσα στα οποία σχολεία, όπως τα προαναφερθέντα, «μηχανολογικά ινστιτούτα» ή κέντρα εκπαίδευσης κατά τα ουενιστικά πρότυπα (Hobsbawm, 1994:303).

Παρά τα εμπόδια, τις εκπαιδευτικές ανεπάρκειες, την κακή λειτουργία πολλών εκ των παραπάνω ιδρυμάτων και τις δυσκολίες που συνέχιζαν να αντιμετωπίζουν, σε πολλές βιομηχανικές περιοχές της Αγγλίας ένα ποσοστό εργατών άνω του 65% απομακρύνθηκε σταδιακά από τον πλήρη αναλφαβητισμό (Thompson, 2018:698). Αυτό επέτρεψε την πρόσβασή τους σε μία σειρά από χώρους που ιδρύθηκαν προκειμένου να οξυνθούν περισσότερο οι αναγνωστικές τους δεξιότητες και η επαφή τους με την πολιτική επικαιρότητα, όπως τα «αναγνωστήρια τύπου», τα βιβλιοπωλεία που πωλούσαν ριζοσπαστικά έντυπα και βιβλία, τα καφενεία που συνιστούσαν χώρους ευρείας διακίνησης εφημερίδων, ακόμη και παράνομων, οι αναγνωστικές ομάδες που οργανώθηκαν σε διάφορες πόλεις και χωριά του Ηνωμένου Βασιλείου (Thompson, 2018:703).

Εν κατακλείδι, η δεκαετία του 1820, αν και έχει περιγραφεί ως περίοδος χωρίς σοβαρές κοινωνικές αναταραχές (Thompson, 2018:696), αποδείχθηκε ιδιαίτερα γόνιμη ως προς την ενδυνάμωση των συνδικάτων και τον πειραματισμό σε συνεταιριστικά και κοινοτιστικά εγχειρήματα. Μέσα από τα εγχειρήματα αυτά, οι εργάτες των προηγμένων αστικών κέντρων αποτέλεσαν το δυναμικό πυρήνα των νέων οργανωτικών και κινηματικών πρακτικών. Στις ανεπτυγμένες βιομηχανικά πόλεις της βορειοδυτικής Αγγλίας, όπως το Manchester και το Lancashire, όπου είχαν ήδη δημιουργηθεί οι πρώτες κραταιές εργατικές ενώσεις, πολλοί εργάτες συσπειρώθηκαν υπό το έμβλημα των Χαρτιστών ή άλλων σοσιαλιστικών οργανώσεων και βοήθησαν τις σοσιαλιστικές ιδέες να ανθίσουν (Engels, 1985:155). Σύμφωνα με τον Polanyi, η συνεισφορά του Robert Owen στην κινητοποίηση των εργατών υπήρξε αξιοσημείωτη. Πιο συγκεκριμένα, αναγνωρίζει το πρωτοποριακό του «πείραμα» στο New Lanark ως καταγωγική αρχή όλων των μετέπειτα συνεταιριστικών σχημάτων που αξίωναν μία ειρηνική μετάβαση από την ελεύθερη οικονομία σε συνεργατικά και αλληλέγγυα μοντέλα. Έτσι, καταλήγει πως το κίνημα που πυροδότησε ο Robert Owen, και το οποίο ο George

D.H. Cole αποκαλεί ως «μία θρησκευία της βιομηχανίας, που απόστολός της ήταν η εργατική τάξη», έφερε όλα τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα «μιας πνευματικής αναζήτησης» (Polanyi, 2007:166, 67).

Πράγματι, οι οργανώσεις και οι φορείς που προέκυψαν υπό την επίδραση των ουενιστικών ιδεών, με ή χωρίς την άμεση εμπλοκή του ίδιου του Owen, ήταν πολύμορφες και απλώνονταν σε ένα ευρύ φάσμα. Όλα τα εγχειρήματα στόχευαν στην ικανοποίηση άμεσων αναγκών και την πιο μακροπρόθεσμη μεταβολή των καπιταλιστικών συνθηκών. Ήδη από την πρώτη δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, ο Owen, επιδιώκοντας την προώθηση της συνεταιριστικής κουλτούρας, είχε ιδρύσει το «Γραφείο Απασχολήσεως Εργατικού Δυναμικού», ενώ στα 1821 εμφανίστηκαν στο Λονδίνο οι πρώτες συνεταιριστικές ενώσεις. Μία εξ αυτών, μάλιστα, επιχείρησε τη δημιουργία κοινότητας κατά τα πρότυπα του New Lanark (Podmore, 1905:259). Τα επόμενα χρόνια, μερικά ακόμη παρόμοια εγχειρήματα μικρότερης κλίμακας οργανώθηκαν και σε άλλες περιοχές αγγλικής επικράτειας, ενώ το 1825 κάποιοι εργάτες, γοητευμένοι από το εγχείρημα του Owen, προσπάθησαν να ιδρύσουν ένα συνεταιριστικό χωριό στο Orbiston της Σκωτίας (Podmore, 1905:261). Παράλληλα, εμφανίστηκε πληθώρα άλλων εγχειρημάτων, όπως οι άτυποι αγροτοπαραγωγικοί συνεταιρισμοί, οι εμπορικοί συνεταιρισμοί με σκοπό την μεταπώληση αγαθών σε χαμηλές τιμές, οι ουενιστικές εταιρείες ή λέσχες που επεδίωκαν την ίδρυση συνεταιριστικών χωριών, καθώς και διάφορα συνεργατικά εγχειρήματα τεχνιτών. Ακόμη, πολύ σημαντικό εγχείρημα ήταν η Ένωση των Οικοδόμων, η πρώτη οργάνωση που προσπάθησε να προπαγανδίσει τις συνδικαλιστικές ιδέες σε εθνικό επίπεδο, φτάνοντας ως την κυκλοφορία δικού της νομίσιματος (Polanyi, 2007:166).

Με βάση λοιπόν τα παραπάνω, δεν είναι τυχαίο πως από την αυγή της δεκαετίας του 1830 άρχισε να χρησιμοποιείται ευρέως ο όρος «εργατική τάξη» και να εκφράζονται οι κοινωνικές φιλοδοξίες των εργατών (Hobsbawm, 1994:298), καθώς όλες οι ξεχωριστές ομάδες εργαζομένων απέκτησαν τη συνείδηση ότι στην πραγματικότητα ανήκαν στην ίδια τάξη και πως τα συμφέροντά τους, παρά τις επιμέρους ιδιομορφίες και διαφορές τους, ταυτίζονταν. Οι προλετάριοι, καθώς οργανώνονταν, άρχισαν σταδιακά να αποσυνδέονται από τη ιακωβίνικη παράδοση της Γαλλικής Επανάστασης και να στρέφονται προς θεωρητικά μοντέλα και τύπους δράσεις εναρμονισμένα με τα δημοφιλή στους κύκλους τους πρότυπα των εργατικών κοινοπραξιών (συνδικάτα) και της αλληλεγγύης (Hobsbawm, 1994:299). Ως εκ τούτου, μόλις το 1832 εντοπίζονται εμπεδωμένοι πλέον οι εργατικοί θεσμοί και δομές, όπως τα εκπαιδευτικά εγχειρήματα και οι εταιρείες αλληλοβοήθειας που προαναφέρθηκαν, τα συνδικάτα, οι διάφορες πολιτικές ομάδες, οι εναλλακτικοί κοινοτικοί χώροι, κ.ά. (Thompson, 2018:202).

Αυτό που διακρίνει, λοιπόν, το εργατικό κίνημα των πρώτων δεκαετιών του 19ου αιώνα από παλαιότερες απόπειρες συλλογικής δράσης και διαμαρτυρίας είναι ο ταξικός του χαρακτήρας. Δεν πρόκειται, απλώς, για ένα κίνημα κοινωνικής αμφισβήτησης που συγκροτήθηκε από τους φτωχούς,

εξαθλιωμένους και καταπιεσμένους της κατώτερης κοινωνικής βαθμίδας ως απόπειρα αντίδρασης απέναντι στους προνομιούχους καταπιεστές τους. Αντιθέτως, πρόκειται για ένα οργανωμένο κίνημα που προέκυψε χάρη στη συνειδητοποίηση πως προλετάριοι και καπιταλιστές αποτελούν δύο διακριτές κοινωνικές τάξεις με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και αγεφύρωτες διαφορές. Έτσι, η εργατική τάξη αντιλήφθηκε πως δεν μπορούσε να προσδοκά κανένα μόνιμο όφελος από θραυσματικές διεκδικήσεις. Το επίδικο της ταξικής πάλης μετατοπίστηκε από την περιστασιακή ικανοποίηση αιτημάτων στη διαρκή παρουσία του εργατικού κινήματος σε κάθε πτυχή του ανθρώπινου βίου, καθώς αναγνωρίστηκε πως μόνο με αυτόν τον τρόπο θα μπορούσε να προωθηθεί μία ριζική κοινωνική κριτική και κατ' επέκταση η εδραίωση μίας κοινωνικής και οικονομικής δομής στους αντίποδες του κεφαλαιοκρατικού ανταγωνισμού και του ατομοκεντρικού ωφελιμισμού (Hobsbawm, 1994:297).

Ωστόσο, παρά την αφοσίωση των εργατών στις σοσιαλιστικές ιδέες και τις συνδικαλιστικές πρακτικές, η πρώτη οργανωτική τους απόπειρα απέτυχε. Μία από τις κύριες αιτίες της αποτυχίας ήταν πως η προσπάθεια μετατροπής των τοπικών συνδικάτων σε εργατικές ενώσεις πανεθνικού χαρακτήρα δεν απέδωσε, καθώς δεν εξασφαλίστηκαν οι προϋποθέσεις για την εύρυθμη λειτουργία τόσο μεγάλων ενώσεων (Hobsbawm, 1994:299). Ταυτόχρονα, η απουσία του Owen από την Αγγλία λειτούργησε ανασταλτικά, ενώ η διαρκής επιδείνωση των συνθηκών επιτάχυνε την αποτυχία των επιχειρημάτων (Podmore, 1905:260). Ακόμη και οι απόπειρες των εργατών να αυτοχρηματοδοτήσουν τα σχέδια τους μέσα από διάφορους οργανισμούς, όπως το Cooperative Community Fund Association που ίδρυσαν το 1826 (Podmore, 1905:262), δεν καρποφόρησαν. Έτσι, τελικά, καμία από τις σχετικά καλά οργανωμένες και πολυπληθείς ενώσεις δεν κατόρθωσε να προχωρήσει στην ίδρυση κοινότητας, αλλά αντιθέτως σταδιακά, σχεδόν όλες οδηγήθηκαν σε διάλυση (Podmore, 1905:263-4).

Ο Polanyi χαρακτηρίζει την εξασθένιση του κινήματος ως «τη μεγαλύτερη ήττα των πνευματικών δυνάμεων στην ιστορία της βιομηχανικής Αγγλίας» (2007:167). Ωστόσο, οι βασικές αρχές συσπείρωσης των προλεταρίων, όπως η ταξική συνειδητοποίηση, η αλληλεγγύη και η αφοσίωσή τους σε κοινούς σκοπούς, δεν εξανεμίστηκαν (Hobsbawm, 1994:301). Έστω και με τις ήδη δοκιμασμένες μεθόδους, οι εργάτες συνέχισαν τη διεκδικητική ή αντιστασιακή τους δράση και απέφυγαν να μετατραπούν εκ νέου σε μία άμορφη μάζα εξαθλιωμένων. Βέβαια, το γεγονός πως παρέμειναν διασκορπισμένοι δεν συνέβαλε στην ωρίμανση του κινήματος και τη διεύρυνση της μαζικότητάς του. Έτσι, παρόλο που η αγανάκτηση αυξανόταν (Engels, 1989:231), η προοπτική μίας ριζικής κοινωνικής αλλαγής χάθηκε από τον ορίζοντα (Hobsbawm, 1994:306).

Ωστόσο, η εξέλιξη αυτή μπορεί να θεωρηθεί μάλλον αναμενόμενη σε μία εποχή κατά την οποία το οικονομικό είχε παρεισφρήσει, διαμεσολαβούμενο και από τις πολιτικές αποφάσεις, τόσο δυναμικά

στον κοινωνικό χώρο, ώστε να επέλθει η κατάργηση των, κατά τον Carl Schmitt (1988:40), «ουδέτερων περιοχών» που σε προηγούμενες ιστορικές φάσεις θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως δικλείδα ασφαλείας. Σε μία τέτοια συνθήκη, που προκαλεί την ανάδυση όλων των κοινωνικών δυναμικών στο πεδίο διάκρισης «Εχθρός – Φίλος» (Schmitt, 1988:48), η διαρκής διαίρεση της κοινωνίας σε δύο αντιμαχόμενες ομάδες δεν είναι παρά αναπόφευκτη. Όπως άλλωστε απέδειξε όλη η πορεία της Βιομηχανικής Επανάστασης, η συνεχής επέκταση της αγοράς προσέκρουε στις προσπάθειες αντίστασης των εργαζομένων, με αποτέλεσμα οι νικητές και οι ηττημένοι να εναλλάσσονται. Άλλες φορές, το εργατικό κίνημα κατόρθωνε να περιορίσει παροδικά και σε ορισμένα πεδία τη δυναμική της ελεύθερης οικονομίας, ενώ άλλες φορές αποτύγγανε. Εξάλλου, όπως έχει παρατηρήσει ο Polanyi, τα «μέτρα αυτοπροστασίας» της κοινωνίας έρχονταν σε άμεση σύγκρουση με την αγορά, απειλώντας την αυτορρύθμισή της, και έτσι δεν έμενε άλλος δρόμος από το να κυριαρχήσουν, επιφέροντας κάποιες μεταβολές, ή να καταστραφούν (Polanyi, 2007:9, 129). Έτσι, ιδίως σε μία εποχή που δεν παρείχε καμία εγγύηση σταθερότητας, η «μάχη» ήταν, αναγκαστικά, συνεχώς αμφίροπη.

2. Από το Νέο Λάναρκ στη Νέα Αρμονία: ιδέες και πειραματισμοί

Γεννημένος το 1771, στην Ουαλία, ο Robert Owen ήταν ένα από τα νεαρότερα μέλη μίας πολύτεκνης εργατικής οικογένειας. Καθώς το πατρικό επάγγελμα του σιδερά και του ταχυδρόμου δεν εξασφάλιζε επαρκείς προσόδους στην οικογένεια, ο Owen εγκατέλειψε τη γενέτειρά του σε ηλικία μόλις 10 ετών, προκειμένου να αναζητήσει εργασία στο Λονδίνο. Διακόπτοντας πρόωρα τη σχολική του εκπαίδευση, είχε προλάβει να αποκτήσει γνώσεις γραφής, ανάγνωσης και αριθμητικής. Μέχρι και το τέλος της ζωής του, θεωρούσε ωστόσο ότι η αυτή η πρόωρη διακοπή αποδείχτηκε στην πραγματικότητα ευεργετική, καθώς τον προστάτευσε από τις στρεβλές αντιλήψεις και πρακτικές που διαδίδονταν μέσω της θεσμικής εκπαίδευσης. Υποστήριζε ότι, με την πάροδο των ετών, ήταν σε θέση να τις αναγνωρίσει, να τις αμφισβητήσει και, εν τέλει, να απαγκιστρωθεί από αυτές (Claeys, τ.4, 2016:52).

Τον πρώιμο χωρισμό από την οικογένεια ακολούθησε μία περίοδος βιοπάλης στα μεγάλα βιομηχανικά κέντρα της εποχής του. Ως εργάτης κατόρθωσε σύντομα να εξασφαλίσει την επιβίωσή του, ενώ με την ενηλικίωσή του κατάφερε να εργάζεται αυτόνομα, καθώς προμηθεύτηκε την πρώτη του κλωστική μηχανή. Δεν άργησε, μάλιστα, να προχωρήσει στην αγορά δύο επιπλέον μηχανών και να προσλάβει τρεις εργάτες για τον χειρισμό τους (Claeys, τ.4, 2016:76). Ωστόσο, εγκατέλειψε γρήγορα το πρώτο αυτό εγχείρημα, προκειμένου να αναλάβει τη διεύθυνση ενός μεγάλου κλωστηρίου, ένα μέρος του οποίου αργότερα εξαγόρασε. Η εμπλοκή του σε αυτήν την επιχείρηση φανέρωσε τις οργανωτικές και διοικητικές του ικανότητες: όχι μόνο κατάφερε να διευθύνει με επιτυχία περίπου πεντακόσιους εργαζομένους, αλλά πέτυχε και την αναβάθμιση της ποιότητας του παραγόμενου προϊόντος (Claeys, τ.4, 2016:79-80).

Μέσα σε περίπου μία δεκαετία, ο Owen, είτε ως εργάτης είτε ως διευθυντής, είχε εξοικειωθεί απόλυτα με τον τρόπο λειτουργίας όλων των τμημάτων μίας επιχείρησης βιομηχανικού τύπου. Παράλληλα, οι συναναστροφές του με την αστική τάξη (Claeys, τ.4, 2016:64) και τα ταξίδια του σε διάφορες βιομηχανικές περιοχές της Αγγλίας του επέτρεψαν να καταγράψει με ακρίβεια τις υφιστάμενες συνθήκες ζωής και εργασίας. Συσχετίζοντας τα δεδομένα των καταγραφών του και τις γνώσεις του για τη βιομηχανική παραγωγή με τα μέχρι τότε διαβάσματά του, κατέληξε από πολύ νωρίς στην ιδέα που έμελλε να

κινητοποιήσει στο εξής τη σκέψη του: τη δημιουργία ενός διαφορετικού μοντέλου κοινωνικής οργάνωσης (Claeys, τ.4, 2016:289).

Πριν ακόμη επιχειρήσει να υλοποιήσει την ιδέα του στο New Lanark της Σκωτίας, ο Owen διέθετε, αδρομερώς τουλάχιστον, ένα στέρεο θεωρητικό υπόβαθρο. Αρχικά, καθόρισε τον τρόπο λειτουργίας αυτής της νέας κοινωνικής δομής αντλώντας, σε μεγάλο βαθμό, από τις ιδέες του Βρετανού σοσιαλιστή στοχαστή του 17^{ου} αιώνα John Bellers, καθώς και την πατερναλιστική παράδοση της προβιομηχανικής εποχής (Podmore, 1905:259). Παράλληλα, έχοντας απορρίψει ήδη από την εφηβεία του τα θεολογικά βιβλία που είχε μελετήσει (Claeys, τ.4, 2016:64), η θεωρητική του σκευή διαμορφώθηκε κυρίως από την επίδραση των φιλοσοφικών ιδεών του γαλλικού Διαφωτισμού, με τις οποίες είχε έρθει σε επαφή μέσω του έργου *Political Justice* του φιλοσόφου William Godwin (Podmore, 1905:257). Υιοθέτησε, έτσι, τη ρουσσωική θέση, σύμφωνα με την οποία ο άνθρωπος είναι ον κατεξοχήν ορθολογικό και δύναται να προσεγγίσει την πραγματική του φύση, καταπολεμώντας την αρνητική επίδραση που του ασκούν οι συνεχώς και μηχανικά μεταβαλλόμενες κοινωνικές συνθήκες και δομές.

Ωστόσο, το γεγονός πως ο Owen παρέμεινε μέχρι το τέλος της ζωής του ένας στοχαστής κινούμενος κατά βάση εντός του πλαισίου που οριοθετούσαν οι εμπειρικές του γνώσεις, καθιστά, όπως είναι αναμενόμενο, δύσκολη την κριτική ανασυγκρότηση των θέσεών του. Άλλωστε, η εμπειρία και η άμεση παρατήρηση της πραγματικότητας ήταν, κατά τη γνώμη του, ο μόνος ασφαλής και έγκυρος τρόπος, προκειμένου να εξαχθούν βάσιμα συμπεράσματα (Claeys, τ.4, 2016:65). Η θέση αυτή είναι σαφώς επηρεασμένη από τις δημοφιλείς κατά την εποχή του διαφωτιστικές ιδέες και τον εμπειρισμό που άνθισε στην Ευρώπη από τον 17^ο αιώνα. Το γεγονός, λοιπόν, πως ο Owen ακολούθησε αυτόν το δρόμο δεν είναι καινοφανές ή παράδοξο. Όπως, μάλιστα, εξηγεί στο πρώτο δοκίμιο της *Νέας Θεώρησης της Κοινωνίας*, στο έργο του δεν παρουσιάζονται οι θεωρητικοί συλλογισμοί «ενός άπραγου οραματιστή» αποκομμένου από την πραγματικότητα, αλλά ιδέες που έχουν δοκιμαστεί και θεμελιωθεί δια της εφαρμογής τους (Owen, 2007:72).

Ακριβώς αυτές οι ιδέες και η εφαρμογή τους επρόκειτο να παίξουν καθοριστικό ρόλο στις μεταρρυθμίσεις που εισήγαγε στο New Lanark, όπου εγκαταστάθηκε μόνιμα κατά το 1800, όταν ανάλαβε τη διεύθυνση του εργοστασίου κλωστοϋφαντουργίας που είχε την έδρα του στην περιοχή και το οποίο λίγο αργότερα εξαγόρασε, αφού παντρεύτηκε την κόρη του έως

τότε ιδιοκτήτη του David Dale (Claeys, τ.4, 2016:109). Όπως διηγείται, αντικρίζοντας για πρώτη φορά την κοινότητα του New Lanark, σκέφτηκε πως ήταν το καταλληλότερο μέρος ανάμεσα σε όλα όσα είχε μέχρι τότε επισκεφθεί προκειμένου να εφαρμόσει τις ιδέες του και να δοκιμάσει το «πείραμά» του (Claeys, τ.4, 2016:99): επρόκειτο για το πολυπληθέστερο εργοστάσιο κλωστοϋφαντουργίας του Ηνωμένου Βασιλείου (Carmony & Elliott, 1980:162), γύρω από το οποίο είχε ήδη οργανωθεί μία πρωτόγονη βιομηχανική κοινότητα δύο χιλιάδων εργατών (Owen, 2007:79).

Ο David Dale είχε προσπαθήσει από την ίδρυση της κοινότητας να εξασφαλίσει σε όλα τα μέλη της τους απαραίτητους όρους διαβίωσης, φροντίζοντας για τις βασικότερες υποδομές, όπως η διάνοιξη δρόμων και η ανέγερση εργατικών κατοικιών (Claeys, τ.4, 2016:113). Ωστόσο, ο υψηλός πληθυσμός της κοινότητας εμπόδιζε την καθολική εξασφάλιση στοιχειωδών συνθηκών διαβίωσης. Έτσι, παρά το ενδιαφέρον που είχε επιδείξει ο Dale για την κατάσταση των εργατών, το βιοτικό τους επίπεδο δεν ήταν καθόλου ικανοποιητικό (Owen, 2007:79). Ο Owen σημείωνε (2007:80) πως είχαν σταδιακά εδραιωθεί οι πλέον ακατάλληλες και επιζήμιες για τη διαμόρφωση του ανθρώπινου χαρακτήρα συνθήκες, που είχαν μετατρέψει την κοινότητα σε μία «κοινωνία αθλίων», όπου «η διαφθορά και η ανηθικότητα επικράτησαν σε υπερβολικό βαθμό».

Έτσι, από την 1^η Ιανουαρίου του 1800, όταν και ανέλαβε το εργοστάσιο, άρχισε να καταγράφει κάθε παθολογία, προκειμένου να σχεδιάσει προσεκτικά το πώς θα μπορούσε να τη διορθώσει. Στόχος του εξαρχής ήταν να απαλείψει τις μέχρι τότε κακές συνθήκες διαβίωσης και εργασίας, δημιουργώντας νέες, πιο βελτιωμένες, που θα μπορούσαν να επηρεάσουν θετικά την ανθρώπινη συμπεριφορά. Δεν επεδίωκε απλώς να διοικήσει το εργοστάσιο, αλλά να μεταβάλει τις υπάρχουσες δομές και να εισαγάγει νέες αρχές συμπεριφοράς, με σκοπό τον ευρύτερο μετασχηματισμό της κοινότητας του New Lanark. Όχι άδικα, λοιπόν, αποκαλούσε πάντοτε την προσπάθειά του ως «πείραμα» διακυβέρνησης (Claeys, τ.4, 2016:109), που αποσκοπούσε στη δημιουργία ενός εναλλακτικού κοινωνικού χώρου, ο οποίος θα προωθούσε την ανθρώπινη ευτυχία σε πρωτόγνωρο για την ανθρωπότητα βαθμό (Claeys, τ.4, 2016:112).

Η πρώτη παθολογική συνθήκη που κατέγραψε ο Owen – η οποία χαρακτήριζε και τις υπόλοιπες βιομηχανικές πόλεις που είχε επισκεφθεί – ήταν η γενικευμένη αταξία και ανομία που ωθούσε τους εργάτες στην οκνηρία και την παραβατικότητα (Claeys, τ.4, 2016:110).

Έτσι, πρωταρχική του μέριμνα ήταν, όπως εύστοχα σημειώνει ο Thompson (2018:763), η εφαρμογή ενός αποτελεσματικού συστήματος που θα αύξανε την εργατικότητα και την πειθαρχία του εργατικού δυναμικού. Με άλλα λόγια, ενδιαφερόταν να υιοθετήσει μέτρα που θα ήταν ικανά να θεραπεύσουν τους κοινωνικά ασθενείς από τον ηθικό εκπεσμό που συνεπαγόταν η ακραία μέθη και διάφορα αδικήματα, όπως οι κλοπές, οι λεηλασίες και οι φθορές στο εργοστάσιο (Claeys, τ.4, 2016:110). Υπό αυτό το πρίσμα, οι πρώτες του κινήσεις στόχευαν στην καταπολέμηση της άγνοιας και των δεισιδαιμονιών που κατέτρυχαν τους εργάτες και αποτελούσαν την κύρια πηγή όλων των λανθασμένων συμπεριφορών τους (Claeys, τ.4, 2016:114).

Ανοίγοντας εδώ μια παρένθεση, θεωρείται χρήσιμη μία σύντομη αναδρομική παρέκβαση, προκειμένου να φανεί πως η ανθρώπινη συμπεριφορά είχε αποτελέσει για τον Owen αντικείμενο εκτενούς παρατήρησης και συστηματικής διερεύνησης από πολύ νωρίς. Όπως διηγείται στην αυτοβιογραφία του, το 1781, σε ηλικία μόλις 10 ετών, τον είχε προβληματίσει έντονα η απαγόρευση ενός συνεπιβάτη του να ταξιδέψουν μαζί για το Λονδίνο στο εσωτερικό μίας άμαξας, αφού το εισιτήριο τού του εξασφάλιζε μόνο μία εξωτερική θέση. Το περιστατικό αυτό στάθηκε, όπως εξηγεί, η αφορμή για να αντιληφθεί πως μία τέτοια συμπεριφορά ήταν στην πραγματικότητα αναμενόμενη, αφού βρισκόταν σε πλήρη αντιστοιχία με τις αρχές του ανταγωνισμού και της αδικίας, οι οποίες αποτελούσαν το θεμέλιο όλων των κοινωνικών σχέσεων, και συνεπώς δεν θα έπρεπε να προξενεί καμία έκπληξη (Claeys, τ.4, 2016:62).

Από αυτό το περιστατικό διαφαίνεται ότι η ιδέα περί «αναγκαιοκρατίας», σύμφωνα με την οποία ο χαρακτήρας του κάθε ανθρώπου καθορίζεται από το περιβάλλον του και όχι από την ίδια τη βούλησή του, είχε αρχίσει να διαμορφώνεται ήδη από τα πρώτα χρόνια της ζωής του Owen (2007:49). Η ιδέα αυτή, η οποία αποτέλεσε τον πυρήνα του έργου του, με αποτέλεσμα να επανέρχεται συνεχώς στα γραπτά τόσο της πρώιμης όσο και της ύστερης περιόδου, βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με τη σκέψη του Βρετανού φιλοσόφου William Godwin, ο οποίος στα 1793, περίοδο δηλαδή κατά την οποία ο Owen σχηματοποιούσε το θεωρητικό του υπόβαθρο, εξέδωσε το *Περί Πολιτικής Δικαιοσύνης*. Στο τρίτο κεφάλαιο αυτού του έργου, υπό τον τίτλο «Ο ηθικός χαρακτήρας του ανθρώπου πηγάζει από τις αντιλήψεις του», ο Godwin (2022:83-6) υποστηρίζει πως η πρωταρχική ανθρώπινη κατάσταση είναι απαλλαγμένη από κάθε είδους αξίες, αντιλήψεις και ιδέες, οι οποίες λόγω επιφανειακής αφέλειας αποδίδονται ως φυσικές ιδιότητες στα άτομα, ενώ στην

πραγματικότητα έχουν καλλιεργηθεί από το περιβάλλον τους από την πολύ πρόωμη παιδική τους ηλικία.

Ο Owen, σε ένα εκτενές κείμενο του 1821, εκκινεί από τη θέση πως είναι πλάνη να θεωρείται ότι ο ανθρώπινος χαρακτήρας διαμορφώνεται από το ίδιο το άτομο (Claeys, τ.2, 2016:56), αφού με βάση τους φυσικούς νόμους κανένα «δημιούργημα», έμψυχο ή άψυχο, δεν έχει τη δυνατότητα να διαχειριστεί αυτόνομα τις ιδιότητες που εγγενώς κατέχει (Claeys, τ.2, 2016:57). Παρόλο που ο άνθρωπος, ως έλλογο ον, διαφοροποιείται από τα υπόλοιπα πλάσματα, δεν γεννιέται με τελειωμένη την ικανότητα να σκέφτεται και να αποφασίζει, με αποτέλεσμα, ήδη από τη βρεφική και νηπιακή του ηλικία, να αναπτύσσει ακούσια και υπό την επίδραση διαφόρων περιβαλλοντικών συνθηκών και ερεθισμάτων πληθώρα επίκτητων χαρακτηριστικών, πολλά από τα οποία ενδέχεται να αντιβαίνουν στην πραγματική του φύση και να στρεβλώνουν τις εγγενείς του ιδιότητες. Εάν, λοιπόν, οι πρώιμες εγγεγραμμένες εντυπώσεις δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, «η ικανότητα λογικής σκέψης μπορεί να τραυματιστεί» (Owen, 2007:115). Πάντως, σε κάθε περίπτωση, αφού ο ανθρώπινος χαρακτήρας προκύπτει από τις εγγεγραμμένες στο άτομο εντυπώσεις, οποιαδήποτε φυσική «ροπή προς το κακό» είναι εκ των πραγμάτων αδύνατη (Godwin, 2022:88): άλλωστε κάτι τέτοιο θα αποδείκνυε πως ο Θεός έπλασε τα όντα με κακή φύση, ισχυρισμός που, κατά τον Owen, δεν θα μπορούσε να ευσταθεί (Claeys, τ.2, 2016:58-9).

Το πρόβλημα, κατά τον Owen, έγκειται στο γεγονός πως η κοινωνία εν γένει, αλλά και οι φορείς εξουσίας ειδικότερα δεν συμμερίζονταν την παραπάνω παραδοχή, εκκινώντας από την αντίθετη ακριβώς αφετηρία: από την αρχή, δηλαδή, της ελεύθερης βούλησης και την συνακόλουθη πεποίθηση πως το άτομο είναι σε θέση να αυτοπροσδιοριστεί, φέροντας συνεπώς την πλήρη ευθύνη για τη συμπεριφορά και τις πράξεις του (Owen, 2007:110). Σύμφωνα με αυτήν την αρχή, προκρίθηκε, όπως παρατηρεί ο Owen, ως τρόπος συμμόρφωσης ή εκπειθάρχησης των ατόμων η επιβολή ποινών και επιβραβεύσεων, σύστημα που, κατά τη γνώμη του, ήταν απολύτως λανθασμένο, καθώς ενοχοποιούσε το ίδιο το άτομο για συμπεριφορές για τις οποίες δεν ήταν παρά ελάχιστα υπεύθυνο, ενώ την ίδια στιγμή επέτρεπε τη συντήρηση και διαιώνιση άδικων πρακτικών (Claeys, 2016, τ.4:130). Από τη στιγμή που η ανθρώπινη συμπεριφορά προκύπτει ως αποτέλεσμα ετεροκαθορισμού και ο χαρακτήρας διαμορφώνεται υπό το βάρος του «κράτους της αναγκαιότητας», θα ήταν τουλάχιστον παράλογο κάποιος να επιτιμάται ή να επαινείται για χαρακτηριστικά που δεν αναπτύχθηκαν χάρη στη δική του παρέμβαση (Owen, 2007:111-2).

Ο Owen, λοιπόν, εστιάζει την προσοχή του στον παιδευτικό χαρακτήρα όλων των περιστάσεων, που επενεργούν στο άτομο από τη γέννησή του και διαμορφώνουν απεριόριστα, ανάλογα με τις δυνατότητες που κάθε φορά αναδύονται, τη συμπεριφορά του (Claeys, τ.2, 2016:58). Από αυτήν την παρατήρηση προκύπτει η πρώτη βασική αρχή που διατυπώνει στο πρώτο δοκίμιο της *Νέας Θεώρησης της Κοινωνίας* (2007:65), σύμφωνα με την οποία ο ανθρώπινος χαρακτήρας, όποιο πρόσημο κι αν του αποδοθεί, διαπλάθεται υπό την επίδραση ανάλογων μεθόδων που επιλέγονται και αξιοποιούνται από όσους κατέχουν την εξουσία. Η εκπαίδευση, είτε θεσμικά νοούμενη, είτε ως δημιουργία συνθηκών και καθημερινών πρακτικών, διαμεσολαβώντας ανάμεσα σε άρχοντες και αρχόμενους, επιτρέπει στους πρώτους να επιδράσουν καταλυτικά επί των δεύτερων, γεγονός που την καθιστά μία ιδιαίτερα κρίσιμη διαδικασία (Claeys, τ.4, 2016:137). Έτσι, παρόλο που η ποικιλία και η μεταβλητότητα των περιστάσεων επιτρέπουν την κατά περίπτωση ανάπτυξη πολλών ιδιαίτερων χαρακτηριστικών, με αποτέλεσμα οι άνθρωποι να μην μπορούν να θεωρηθούν όμοιοι, μέσω της εκπαίδευσης καθίσταται δυνατό να συνδυαστούν οι εγγενείς και οι επίκτητες ιδιότητές τους με τέτοιο τρόπο, ώστε η συμπεριφορά τους να ακολουθήσει μία ορισμένη κατεύθυνση (Claeys, τ.2, 2016:7).

Συνεπώς, η εκπαίδευση που είναι βασισμένη σε λανθασμένες και στρεβλές πρακτικές οδηγεί αναπόφευκτα στον «χειρότερο» και τον «πιο αδαή» χαρακτήρα. Αντίθετα, αξιοποιώντας τις σωστές και ορθολογικές μεθόδους διαπαιδαγώγησης μπορεί να διαμορφώσει έναν χαρακτήρα «πιο φωτισμένο» και, εν τέλει, ωφέλιμο τόσο για το ίδιο το άτομο όσο και για την κοινωνία (Owen, 2007:65). Συμφωνώντας με την υπόθεση του Godwin (2022:88), ο Owen θεωρούσε πως εάν ήταν εφικτό να εξαλειφθούν όλες οι ακατάλληλες για την ανθρώπινη ολοκλήρωση πρακτικές, τότε θα μπορούσε να εκλείψει και κάθε μορφή ανηθικότητας. Αν και μια τέτοια διαδικασία θα ήταν αργή και κοπιαστική, θα μπορούσε μέσω της εκπαίδευσης να επιτευχθεί με απόλυτη επιτυχία, αφού κάθε εκπαιδευτική διαδικασία που συντελείται κατά τα πρώτα αναπτυξιακά στάδια «έχει το πλεονέκτημα να παραλαμβάνει το πνεύμα στην πρωταρχική του κατάσταση, [σαν] ένα έδαφος έτοιμο για καλλιέργεια και ακόμη ανέπαφο από ζιζάνια» (Godwin, 2022:93). Με αυτόν τον τρόπο, η θεραπεία των λανθασμένων μεθόδων που οδηγούν σε «αχρειότητα», θα δημιουργούσε όλες τις προϋποθέσεις για την ηθική και διανοητική τελείωση του ατόμου (Godwin, 2022:93-4· Claeys, τ.4, 2016: 130). Η ιδέα πως ο άνθρωπος είναι ον εγγενώς

τελειοποίησιμο, η οποία συνιστά και τη βάση του προκείμενου συλλογισμού, αποτελεί ένα ακόμη σημαντικό σημείο σύγκλισης ανάμεσα στους δύο στοχαστές (Godwin, 2022:178).

Η παραπάνω διαπίστωση οδηγεί στη δεύτερη βασική αρχή που θα πρέπει, σύμφωνα με τον Owen, να διέπει ένα νέο κοινωνικό σύστημα. Αφού οι λανθασμένες και ανορθολογικές πρακτικές επιφέρουν τη διαφθορά και τη δυστυχία, τότε οι ορθολογικές και σύμφωνες με την ανθρώπινη φύση μέθοδοι είναι ικανές, μέσω της διάπλασης ενός ηθικού χαρακτήρα, να οδηγήσουν το άτομο στην ευημερία και την ευτυχία. Επομένως, η ορθολογική συμπεριφορά, η οποία καλλιεργείται με την αξιοποίηση ανάλογης ποιότητας πρακτικών, είναι προσανατολισμένη στην προαγωγή της ευτυχίας, που δεν νοείται μόνο ως ατομικό, αλλά πολύ περισσότερο ως συλλογικό κεκτημένο: «η ατομική ευτυχία μπορεί να αυξηθεί και να επεκταθεί μόνο με την ενεργητική προσπάθεια [του ατόμου] να αυξήσει και να επεκτείνει την ευτυχία των γύρω του» (Owen, 2007:67). Σε μία νέα κοινωνία, η αρχή της συλλογικής ευτυχίας δεν υπόκειται σε κανέναν περιορισμό ή εξαίρεση, ούτε απειλεί την ευημερία των προνομιούχων, αλλά, έχοντας καθολική ισχύ, λειτουργεί προς όφελος όλων, σε όποια βαθμίδα της κοινωνικής ιεραρχίας και αν βρίσκονται (Owen, 2007:68). Άλλωστε, αφού η ευτυχία, ταυτισμένη με τη γνώση και τον ορθολογισμό, συνιστά καταστατική συνθήκη της ανθρώπινης φύσης, η καθολική κατάκτησή της αποτελεί ζήτημα νομοτελειακής αναγκαιότητας και όχι ατομικής επιλογής.

Την αναγκαιότητα αυτή δεν αντιλαμβάνονταν, ωστόσο, οι σύγχρονοι του Owen. Υπό την επίδραση της ευρέως διαδομένης πεποίθησης πως η ενδεχόμενη βελτίωση της κατάστασης των εργατών θα έπληττε τα προνόμια τους ή ακόμη χειρότερα θα επέφερε κοινωνική επανάσταση (Claeys, τ.4, 2016:129), δεν ήταν πρόθυμοι να συμβάλλουν στην υλοποίηση του οράματός του, ακόμη κι αν το αντιμετώπιζαν με συγκατάβαση ή και με κάποια συμπάθεια². Η ίδια επιφύλαξη και αμφιθυμία χαρακτήριζε και τους εργάτες του New

² Σύμφωνα με ένα εκτενές σημείωμα στην αυτοβιογραφία του Owen, η βρετανική κυβέρνηση υπήρξε κατά καιρούς θετικά διακείμενη απέναντι στην πρότασή του για λήψη μέτρων με στόχο την ανακούφιση των ανήλικων κυρίως, αλλά, δευτερευόντως, και των ενήλικων εργατών. Μάλιστα, και η Βουλή των Κοινοτήτων είχε εκφράσει τη στήριξη της. Μεταξύ άλλων ακόμη, ο επιφανής Λόρδος Sidmouth είχε ενδιαφερθεί για τις προτάσεις του, ενθαρρύνοντάς τον να στείλει αντίτυπα των δοκιμίων του σε πανεπιστήμια και διανοούμενους, πολλοί εκ των οποίων ανταποκρίθηκαν επίσης θετικά. Όσον αφορά την έκδοση της *Νέας Θεώρησης της Κοινωνίας*, ο Owen είχε αρχικά προσεγγίσει τόσο τον πρωθυπουργό της Αγγλίας, όσο και τον αρχιεπίσκοπο του Canterbury. Ωστόσο, παρά την αρχική στήριξη που έλαβε, οι προτάσεις απορρίφθηκαν, αφού πρώτα παρουσιάστηκαν στις δύο Βουλές, με την δικαιολογία πως η απασχόληση ανήλικων εργατών δεν είναι επιζήμια. Ο ίδιος ο Owen απέδωσε την αποτυχία αυτή στο γεγονός πως η αρμόδια επιτροπή απαρτιζόταν από επιφανείς υποστηρικτές της πολιτικής οικονομίας και της μαλθουσιανής σχολής, οι οποίοι διαδραμάτιζαν καθοριστικό – και προφανώς, κατά τη γνώμη του, καταστροφικό – ρόλο στη βρετανική εσωτερική πολιτική (Claeys, τ.4, 2016:162-177).

Lanark, τους οποίους ο Owen προσπάθησε να πείσει για τις αγαθές του προθέσεις, προχωρώντας σε μικρές και σταδιακές μεταρρυθμίσεις υπέρ της αναβάθμισης του βιοτικού τους επιπέδου. Έτσι, φρόντισε για τη διάνοιξη νέων και καλύτερων δρόμων, καθώς και για τη βελτίωση των υπαρχόντων, για την ανέγερση καλύτερης ποιότητας κατοικιών, ικανών να δεχτούν περισσότερες οικογένειες και για την αντικατάσταση των παλαιών μηχανημάτων από νέα, που θα διευκόλυναν την παραγωγική διαδικασία (Claeys, τ.4, 2016:113). Ταυτόχρονα, βλέποντας τους εργάτες να πέφτουν θύματα της αισχροκέρδειας των εμπόρων, προχώρησε στην προαγορά μεγάλης ποσότητας και καλής ποιότητας βασικών αγαθών, τα οποία τους μεταπωλούσε σε σταθερές και χαμηλές τιμές. Σύμφωνα με τον απολογισμό του, η κίνηση αυτή, πέρα από την βελτίωση των υλικών μέσων που διέθεταν οι εργάτες, συνέβαλε στο να εξοικονομήσουν γύρω στο 25% των μηνιαίων αποδοχών τους (Claeys, τ.4, 2016:115).

Ωστόσο, κανένα από τα παραπάνω μέτρα δεν στάθηκε ικανό να πείσει τους εργαζομένους για τις καλές του προθέσεις, ενώ οι συνέταιροί του τα αξιολόγησαν ως δαπανηρά και αχρείαστα. Ακόμη μεγαλύτερη δυσαρέσκεια και ανησυχία, που συνοδεύτηκε μάλιστα από αποχωρήσεις ορισμένων συνεργατών του, προκάλεσε η πρωτοβουλία του Owen να διακόψει τις συμβάσεις που είχε συνάψει ο Dale με τις ενορίες της Σκωτίας, προκειμένου να γίνονται δεκτά ανήλικα ορφανά προς εργασία στο New Lanark (Claeys, τ.4., 2016:113). Για τον Owen η απόφαση αυτή ήταν ορθολογικά τεκμηριωμένη: υπολόγισε ότι οι ανήλικοι εργάτες είχαν περισσότερες ανάγκες από τους ενήλικες, τις οποίες ο ίδιος θα έπρεπε να καλύψει, και επομένως δεν θα αργούσε να βρεθεί σε οικονομική δυσπραγία. Η αδυναμία του να ανταποκριθεί, θα επιδείνωνε την ήδη κακή ποιότητα των εργασιακών και βιοτικών συνθηκών όλων των μελών της κοινότητας και έτσι αναπόφευκτα θα μείωνε την αποδοτικότητά τους.

Βασίζοντας το σκεπτικό του στην αρχή της ωφελιμότητας του Jeremy Bentham (2000:14), ο Owen προσέδωσε, πράγματι, ορθολογικά ερείσματα στη μεταρρυθμιστική του πρόταση. Από τη μία, η βελτίωση των συνθηκών ζωής και εργασίας των εργατών θα μείωνε τη δυσαρέσκειά τους και θα εξασφάλιζε τις στοιχειώδεις προϋποθέσεις προκειμένου να αυξηθεί η αποδοτικότητά τους. Από την άλλη, εφόσον οι εργάτες θα απασχολούνταν με περισσότερη προθυμία χάρη στην προσδοκία επιπλέον οφέλους, η γενική κατάσταση του εργοστασίου θα αναβαθμιζόταν περαιτέρω κι έτσι οι επενδυτές θα εξασφάλιζαν περισσότερα κέρδη και θα είχαν περισσότερα κίνητρα να επανεπενδύσουν σε μία

επιχείρηση που θα αποδεικνυόταν υγιής και κερδοφόρα. Τέλος, ο ίδιος ο Owen θα μεγιστοποιούσε το όφελός του, αφού θα εξασφάλιζε την αναγκαία χρηματοδότηση για την υλοποίηση του φιλανθρωπικού του έργου και των μεταρρυθμίσεων που σχεδίαζε.

Παρότι, λοιπόν, οι μικρές μεταρρυθμίσεις που είχε εφαρμόσει μέχρι εκείνη τη στιγμή είχαν βελτιώσει την κατάσταση και την εργατικότητα των υπαλλήλων (Claeys, τ.4, 2016:130), οι συνέταιροί του, που «είχαν μάθει να πουλάνε ακριβά και να αγοράζουν φτηνά, χωρίς να τους ενδιαφέρει τίποτε άλλο» (Claeys, τ.4, 2016:141), παρέμεναν αμετάπειστοι. Συνέχιζαν να υποστηρίζουν πως, χωρίς την ποσοτική ενίσχυση της εργατικής δύναμης, η παραγωγή και τα κέρδη τους θα έμεναν στάσιμα. Έχοντας, λοιπόν, χάσει μερικούς εκ των συνεργατών του και αναζητώντας νέους, ο Owen αντιλήφθηκε πως ήταν υποχρεωμένος εκ των πραγμάτων να επιβραδύνει την εφαρμογή του σχεδίου του και να επικεντρώσει τις προσπάθειές του στην διάδοση των οραματικών του ιδεών (Claeys, τ.4, 2016:211). Έτσι, οργάνωσε περιοδείες σε ολόκληρη σχεδόν τη Σκωτία, κατά τις οποίες παρουσίαζε στους εργάτες την ωφελιμότητα των σχεδίων του, και φρόντισε να έρθει σε επαφή με μερικά επιφανή μέλη της άρχουσας τάξης, επιδιώκοντας να γνωστοποιήσει τις ιδέες του ακόμη και στο Κοινοβούλιο (Claeys, τ.4, 2016:162-4). Σε κάθε περίπτωση, στόχος του ήταν να εξασφαλίσει την αποδοχή, προκειμένου οι μεν εργάτες να συναινέσουν στις μεταρρυθμίσεις του και οι δε αστοί να δεχτούν να τις χρηματοδοτήσουν.

Ωστόσο, όσο περισσότερο προσπαθούσε και παρότι είχε φτάσει να αξιοποιήσει κάθε δυνατό μέσο, τόσο περισσότερο αποτύγχανε. Οι διαρκείς περιοδείες του στην αγγλική ύπαιθρο, οι ακατάπαυστες ομιλίες του σε ταβέρνες, δημόσιους χώρους και ιδρύματα, οι επαφές του με θεσμικούς φορείς, η δια αλληλογραφίας παρουσίαση των ιδεών του σε ισχυρούς αριστοκράτες ή βουλευτές και η δημοσίευση άρθρων του σε εφημερίδες, δεν καρποφόρησαν. Οι εργάτες συνέχιζαν να τον αντιμετωπίζουν με δυσπιστία ή και εχθρότητα, θεωρώντας ότι προσπαθούσε να τους εκμεταλλευτεί για να μεγιστοποιήσει το κέρδος του, ενώ οι αστοί συνέχιζαν να τον περιγελούν και να τον περιφρονούν ως αιθεροβάμονα οραματιστή (Claeys, τ.4, 2016:113). Ο ίδιος ο Owen απέδωσε την καχυποψία των εργατών στην ταξική τους καταγωγή και το, επακόλουθο, πολιτισμικό χάσμα που τους χώριζε από το υπόλοιπο της κοινωνίας. (Claeys, τ.4, 2016:115), Επιπλέον επισήμαινε ότι οι άθλιες συνθήκες διαβίωσής τους τους είχαν διαφθείρει ακόμα περισσότερο (Claeys, τ.4, 2016:109). Στους άστους, ο Owen επεφύλασσε ακόμη σκληρότερη κριτική: τους καταλόγισε προσκόλληση στον οικονομισμό, χυδαιότητα και εγωκεντρισμό, ενώ τους

υπέδειξε ως κύριους υπεύθυνους για την καταστροφή των δημιουργικών δυνατοτήτων των ανθρώπων (Claeys, τ.4, 2016:141).

Παρόλο που η σκωπτική ή υποτιμητική διάθεση των αστών δεν έπαψε να συνοδεύει κάθε προσπάθειά του να τους κάνει κοινωνούς του οράματός του (Claeys, τ.4, 2016:113) και παρά το ότι καμία από τις μεταρρυθμίσεις που πρότεινε δεν προωθήθηκε σοβαρά σε θεσμικό επίπεδο (Thompson, 2018:767), το 1806, έξι χρόνια μετά την εξαγορά του New Lanark, η αντίδραση των εργατών άρχισε να κάμπτεται. Κρίσιμος παράγοντας για τη μετατόπισή τους υπήρξε η επιβολή από τις Η.Π.Α. του εμπάργκο στις εξαγωγές προϊόντων βάμβακος. Ενώ τα περισσότερα εργοστάσια κλωστοϋφαντουργίας προχώρησαν σε στάση πληρωμών ή μαζικές απολύσεις, ο Owen όχι μόνο διατήρησε όλες τις θέσεις εργασίας, αλλά συνέχισε για τέσσερις μήνες, και παρά την επιβεβλημένη αναστολή των εργασιών, να καταβάλλει κανονικά τους μισθούς (Claeys, τ.4, 2016:116). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την αποφασιστική μεταστροφή των εργατών υπέρ του Owen, η οποία υπήρξε η αφορμή για να διαπιστώσει ότι οι επιμέρους και μεμονωμένες μεταρρυθμιστικές προσπάθειές του δεν ήταν αρκετές. Θα έπρεπε στο εξής να προχωρήσει σε ένα ριζικότερο μετασχηματισμό των βιομηχανικών συνθηκών, μέσω της ολοκληρωτικής ανασυγκρότησης της κοινότητας και της εφαρμογής ενός νέου διοικητικού συστήματος βασισμένου στις αρχές της δικαιοσύνης και της καλοσύνης (Claeys, τ.4, 2016:113). Ο μόνος τρόπος για να αλλάξει μία «υπερδομή»³ που βασίζεται σε σαθρά θεμέλια δεν θα μπορούσε να είναι άλλος από τον πλήρη επαναπροσδιορισμό όλων των συνθηκών που τη διέπουν (Claeys, τ.4, 2016:131).

Ο Owen κατάφερε, λοιπόν, να απεγκλωβιστεί από την ανάγκη για μικροβελτιώσεις εντός της υφιστάμενης τάξης, ζήτημα που αποτελεί, σύμφωνα με τον Abensour (1973:180), ένα από τα αδιέξοδα από τα οποία κινδυνεύει ένας οραματιστής όταν, εξαιτίας των περιφερειακών συνθηκών, δεν μπορεί να εφαρμόσει στο ακέραιο το όραμά του. Με τα λόγια του ίδιου του Owen, η εφαρμογή νέων εναλλακτικών πρακτικών είναι αδύνατη εάν βασίζεται σε ήδη υπάρχουσες αρχές, οι οποίες βρίσκονται ενσωματωμένες σε ένα κοινωνικό σύστημα που έχει απορριφθεί ως ακατάλληλο και ανορθολογικό (Claeys, τ.2, 2016:81). Έτσι, ενώ η αύξηση της παραγωγικότητας του εργοστασίου δεν είχε πάψει να αποτελεί

³ Επιλέχθηκε εν προκειμένω ο ευρέως διαδεδομένος μαρξιστικός όρος «υπερδομή», προκειμένου να αποδοθεί η λέξη “superstructure” που χρησιμοποιεί ο Owen στο κείμενό του: “Nor could such an establishment ever be made tolerably perfect in my estimation, with the conditions necessarily connected with a mere manufacturing establishment. Its foundation is an error; and its *superstructure* could be amended only by an entire re-creation of new conditions.” (Claeys, τ.4, 2016:131).

επίδικο των προσπαθειών του (Claeys, τ.2, 2016:133), ενισχύθηκε η αναγκαιότητα εκ νέου καθορισμού των αρχών στις οποίες θα βασιζόταν η κοινότητα (Owen, 2007:162).

Το ενδιαφέρον του Owen μετατοπίστηκε από την προσπάθεια εξυγίανσης μεμονωμένων επιβλαβών συμπεριφορών προς τον σχεδιασμό και την εφαρμογή ολοκληρωμένων διαδικασιών ελέγχου και εκπαίδευσης των εργατών που θα συνέβαλαν ουσιαστικά στον εξορθολογισμό της συμπεριφοράς τους, καταπολεμώντας ριζικά τις λανθασμένες πεποιθήσεις και πρακτικές (Owen, 2007:163). Εγκαινίασε, έτσι, δύο διαφορετικά είδη ελέγχου προκειμένου να αντιμετωπίσει την επιρρέπεια των εργατών στην κλοπή και την κακή συμπεριφορά. Αφενός, τους επέβαλε να του παραδίδουν μία καθημερινή αναφορά σχετικά με τις εργασίες της προηγούμενης ημέρας και τους ισολογισμούς κάθε τμήματος: αφετέρου, επινόησε μία ξύλινη κατασκευή αποτελούμενη από τέσσερις πλευρές διαφορετικού χρώματος, η οποία θα λειτουργούσε ως μέσο ελέγχου της συμπεριφοράς τους εντός του εργασιακού ωραρίου. Σε κάθε εργαζόμενο αντιστοιχούσε μία τέτοια κατασκευή, που ονομάστηκε «σιωπηλός παρατηρητής». Στόχος ήταν να καταγράφεται και να αξιολογείται η ημερήσια συμπεριφορά του κάθε εργάτη, ανάλογα με το χρώμα της πλευράς που βρισκόταν προς το μέρος του. Στο τέλος της βάρδιας οι διευθυντές των τμημάτων συγκέντρωναν τα πορίσματα σε ειδικά βιβλία, προκειμένου να μπορούν να προβαίνουν σε διορθωτικά μέτρα, αλλά και για να μπορεί να μετρηθεί και να αποτιμηθεί κάθε ενδεχόμενη μεταβολή, όπως και η αποτελεσματικότητα της συγκεκριμένης μεθόδου. Η πολύμηνη χρήση των παρατηρητών έπεισε τον Owen πως η συνεισφορά τους στην πρόληψη και έγκαιρη αντιμετώπιση επιβλαβών συμπεριφορών ήταν πολύ σημαντική (Claeys, τ.4, 2016:132-3).

Η αμιγώς εκπαιδευτική πολιτική του Owen σχεδιάστηκε με αφετηρία την πεποίθησή του πως «η εκπαίδευση των αγράμματων και των ημιμαθών είναι πρωταρχικής σημασίας για την ευημερία της κοινωνίας» (Owen, 2007:105). Ωστόσο, για την ισορροπημένη ανάπτυξη του ανθρώπου, τόσο σε γνωστικό όσο και σε ψυχοκοινωνικό επίπεδο, δεν επαρκούσε η πρόσβασή του σε εκπαιδευτικά αγαθά, αλλά χρειαζόταν και η εξασφάλιση ελεύθερου χρόνου, ο οποίος θα μπορούσε να αξιοποιηθεί σε υγιείς ψυχαγωγικές δραστηριότητες. Έτσι, το εκπαιδευτικό πλάνο του Owen βασίστηκε σε τέσσερις θεμελιώδεις ορίζουσες, οι οποίες συνοπτικά αποσκοπούσαν στη θεραπεία των στρεβλών αντιλήψεων που μέσω των γονιών είχαν μεταδοθεί στα παιδιά, στην υποστήριξη των οικογενειών, στην προώθηση της υγιούς κοινωνικοποίησης των ανηλίκων και στη δημιουργία ασφαλών χώρων ψυχαγωγίας,

πνευματικής και σωματικής άσκησης (Owen, 2007:98). Για την υλοποίησή τους, πρωταρχικό μέλημα του Owen ήταν η ίδρυση σχολείου, στο οποίο θα φοιτούσαν υποχρεωτικά όλοι ανεξαρτήτως θρησκευμάτων (Claeys, τ.4, 2016:137), ενώ αργότερα σκόπευε να προχωρήσει στη δημιουργία χώρων ανάγνωσης και δημιουργικής απασχόλησης των παιδιών (Claeys, τ.4, 2016:136), καθώς και αίθουσας διαλέξεων (Owen, 2007:105).

Για μία ακόμη φορά, η ανακοίνωση του σχεδίου του δεν βρήκε ευήκοα ώτα, με αποτέλεσμα να προκληθούν εκ νέου τριγμοί εξαιτίας της αντίδρασης τόσο των συνεργατών όσο και των υπαλλήλων του. Καθώς καμία από τις δύο ομάδες δεν πειθόταν την ωφελιμότητα του οράματός του, το οποίο κρινόταν ως υπερβολικά νεωτεριστικό και ανέφικτο (Claeys, τ.4, 2016:140), οι πρώτοι αρνήθηκαν να επενδύσουν στο νέο αυτό εγχείρημα, ενώ οι δεύτεροι δεν φάνηκαν πρόθυμοι να το υποστηρίξουν με τη συμμετοχή τους. Αναπόφευκτα, η διαδικασία υλοποίησης προχώρησε με αργούς ρυθμούς και έτσι ενώ η κατασκευή του πρώτου εκπαιδευτικού ιδρύματος, του *Νέου Ορθολογικού Νηπιαγωγείου*, ξεκίνησε από το 1809 κατάφερε, μετά από τεράστιες δυσκολίες, να ολοκληρωθεί επτά χρόνια αργότερα (Claeys, τ.4, 2016:137). Η σημαντικότερη εξ αυτών των δυσκολιών ήταν πως, ενώ οι αντιδράσεις πλήθαιναν, ο Owen κινδύνευσε να χάσει την ιδιοκτησία του εργοστασίου, ζήτημα που έλυσε οριστικά το 1813 με την ανεύρεση νέων μετόχων. Ανάμεσά τους ήταν και ο ωφελμιστής φιλόσοφος Jeremy Bentham (Claeys, τ.4, 2016:142), ο οποίος, ενώ συμμαριζόταν τις ιδέες του Owen για τη βελτίωση της κατάστασης των φτωχών, δεν επισκέφθηκε ποτέ την κοινότητα του New Lanark (Claeys, τ.4, 2016:148-9).

Επιμένοντας στην εφαρμογή του εκπαιδευτικού του πλάνου, ο Owen ίδρυσε, μετά το *Ορθολογικό Νηπιαγωγείο*, τον *Νέο Θεσμό*: έναν περιφραγμένο παιδότοπο ακριβώς δίπλα από το σχολείο, στον οποίο θα μπορούσαν να απασχολούνται τα παιδιά χωρίς να είναι απαραίτητη η επίβλεψή τους από τους γονείς (2007:96). Με αυτόν τον τρόπο, τα προσδοκώμενα οφέλη θα ήταν πολλαπλά, αφού τα παιδιά θα ασκούσαν με ασφάλεια όσο οι γονείς τους θα εξασφάλιζαν ελεύθερο χρόνο, ώστε να τον αξιοποιήσουν σε «αβλαβείς» δημιουργικές και ψυχαγωγικές δραστηριότητες που θα τους επέτρεπαν να ανακουφιστούν «πρόσκαιρα από τον κάματο» (Owen, 2007:99). Προσφέροντας «καλά οργανωμένες [και] ευγενικές διασκεδάσεις» ως αντίβαρο στις απαγορεύσεις και τους αυστηρούς περιορισμούς (Owen, 2007:101), ο Owen (2007:98) αναγνώρισε πως η κυριακάτικη αργία δεν ήταν αρκετή. Θέσπισε, λοιπόν, κάποιες ημέρες ψυχαγωγίας και αναψυχής εντός της εβδομάδας και εγκαινίασε τις *Αίθουσες Αθώων Διασκεδάσεων και Συνετής Ψυχαγωγίας*, στις οποίες

ήταν εύκολο να διασφαλιστεί ότι η συμπεριφορά των παρισταμένων θα παρέμενε ευπρεπής (Owen, 2007:100).

Όπως έχει ήδη διαφανεί, ένα καλά σχεδιασμένο και σχετικά φιλελεύθερο σύστημα ελέγχου είχε, για τον Owen, σημαντική παιδευτική αξία, αφού, σε αντίθεση με ένα βάνουσο και στείρο σύστημα επιβολής ποινών, μπορούσε, σε αρμονία με την ανθρώπινη φύση, να βοηθήσει τα άτομα να αποφύγουν τις ακρότητες και να καλλιεργήσουν έναν ηθικό χαρακτήρα. Άλλωστε, επιδιώκοντας την απελευθέρωση του ατόμου από το καθεστώς της τυφλής υπακοής και άγνοιας που του επέβαλε η βαθιά θρησκευτική πίστη και η υποταγή στους εξουσιαστικούς μηχανισμούς, αυτό που έβλεπε ως διακύβευμα δεν ήταν η εδραίωση μίας αποκλειστικά εργασιακής ηθικής, όπως ακριβώς ήθελε η κοινωνία της εποχής του, αλλά η γενικότερη δέσμευση του ανθρώπου σε μία ηθική στάση σε όλα τα επίπεδα του βίου του (2007:165). Υπό αυτό το πρίσμα, το γεγονός πως αναγκάστηκε, όπως διηγείται, να λάβει μέτρα και τιμωρητικού χαρακτήρα για τον περιορισμό της εγκληματικότητας, που είχαν κληροδοτήσει οι προηγούμενες προβληματικές συνθήκες, του προκάλεσε βαθιά απογοήτευση (Claeys, τ.4, 2016:131). Ωστόσο, όπως απολογητικά δηλώνει στην αυτοβιογραφία του, η κατάσταση που βρήκε δεν του άφηνε πολλά περιθώρια και έτσι αυτό που τελικά κατάφερε, παρόλο που ήταν ίσως το καλύτερο δυνατό, απείχε πολύ από την ολοκλήρωση του οράματός του (Claeys, τ.4, 2016:132).

Η ολοκλήρωση του οράματός του, όπως έχει ήδη φανεί, συμπυκνώνεται στην ουσιαστική μεταβολή των κοινωνικών θεσμών και του συστήματος διακυβέρνησης. Στόχος αυτής της μεταβολής ήταν η δημιουργία μίας κοινότητας αφθονίας και απεριόριστου υλικού πλούτου, κοινότητας οντολογικά προορισμένης να εξυγιάνει την ανθρώπινη συμπεριφορά και να οδηγήσει στην ευτυχία, εξαλείφοντας κάθε αιτία δυστυχίας, ανταγωνισμού και διαφθοράς (Owen, 2007:153). Το άτομο, σύμφωνα με τον Owen (2007:113), «γεννιέται με την επιθυμία της ευτυχίας», η οποία συνιστά «το πρωταρχικό αίτιο κάθε πράξης του». Κατ' αναλογία με τα παραπάνω, ο Godwin (2022:85) υποστήριζε ότι ένα βρέφος, πολύ πριν αποκτήσει συνείδηση, «επιθυμεί την ευχαρίστηση και απεχθάνεται τον πόνο». Με αυτά τα δεδομένα, η κοινότητα προκρίνεται ως η μοναδική ορθολογική μορφή οργάνωσης που είναι σύμφωνη με την ανθρώπινη φύση και μπορεί να εξασφαλίσει ένα ανώτερο επίπεδο ζωής. Μόνο στο εσωτερικό της είναι δυνατό να ευδοκιμήσουν οι συνθήκες που προάγουν τη γνώση, την καλλιέργεια των ικανοτήτων και την ηθική τελείωση του ανθρώπου (Claeys, τ.4, 2016:160), αφού, μεταξύ άλλων, θα εκλείψουν τα πολιτικά κόμματα που ως «λαγωνικά

κυνηγούν το θήραμά τους» και η εκκλησία που αποτελεί, για τον Owen, κατάλοιπο σκοταδισμού (Claeys, τ.4, 2016:158-9). Με λίγα λόγια, η οργάνωση μίας τέτοιας κοινότητας αποτελεί τη μόνη ικανή και αναγκαία συνθήκη, προκειμένου να πραγματοποιηθούν οι δύο βασικές προϋποθέσεις για την ανθρώπινη ευημερία: η διάπλαση ενός αγαθού χαρακτήρα και η αφθονία υλικών μέσων και αγαθών.

Φτάνοντας στα 1825, ο Owen θεώρησε πως θα μπορούσε να οικοδομήσει την κοινότητα που οραματιζόταν, αξιοποιώντας την επιστημονική γνώση που είχε κατακτήσει μετά από τριάντα χρόνια διοικητικής εμπειρίας, πρακτικής άσκησης στην «πραγματική» ζωή και κατανόησης όλων των προβλημάτων των εργατών (Claeys, τ.4, 2016:289). Η αφθονία των πόρων σε αυτήν την νέα κοινότητα θα εξασφαλιζόταν μέσω των τεχνολογικά προηγμένων μεθόδων που θα αξιοποιούσε, σε συνδυασμό με τη γεωργική παραγωγή και τις εμπορικές δραστηριότητες (Claeys, τ.2, 2016:82-3). Ωστόσο, πρώτη βασική προϋπόθεση για τη διαμόρφωση των κατάλληλων συνθηκών θα ήταν ο αρχικός πληθυσμός της να μην υπερβαίνει τους πεντακόσιους κατοίκους, προκειμένου να μην φτάσει αργότερα, εξαιτίας της δημογραφικής ανάπτυξης και της ένταξης νέων μελών, να ξεπεράσει τους δύο χιλιάδες, όριο απαραίτητο για τη συλλογική ευημερία (Claeys, τ.2, 2016:85). Τα έσοδα που θα απέφεραν οι εμπορικές της δραστηριότητες θα αξιοποιούνταν για την κάλυψη των πάγιων αναγκών και την εκκαθάριση τυχόν κεφαλαίου που θα είχε δανειστεί κατά τη δημιουργία της, ενώ το πιθανό πλεόνασμα θα φυλασσόταν, προκειμένου να χρησιμοποιηθεί στην ίδρυση της επόμενης κοινότητας (Claeys, τ.2, 2016:87). Ταυτόχρονα, με την εξαγορά αρκετών καλλιεργήσιμων εδαφών, η κοινότητα θα παρέμενε κατά βάση γεωργική, αφού αυτός ο τύπος παραγωγής κρίθηκε από τον Owen ως επωφελέστερος για την ανθρώπινη υγεία (Claeys, τ.2, 2016:85). Η παραγωγή θα ξεπερνούσε την κατανάλωση, οδηγώντας έτσι σε αφθονία αγαθών, καθώς, με την αξιοποίηση των μηχανών, η κοινότητα θα κάλυπτε τις ανάγκες της με τη μικρότερη δυνατή απώλεια πόρων, εργασίας και κεφαλαίου (Claeys, τ.2, 2016:70).

Η τελευταία αυτή παράμετρος δεν θα πρέπει να φαίνεται αντιφατική, αφού ο Owen, έχοντας περάσει το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του σε βιομηχανικό περιβάλλον και έχοντας μεγαλοουργήσει μέσα σε αυτό, δεν υποτίμησε ποτέ τα οφέλη που μπορούσαν να προκύψουν από τη αξιοποίηση των μηχανών στην παραγωγική διαδικασία. Άλλωστε, όπως αναδεικνύεται από τα κείμενά του, δεν υπήρξε πολέμιος της εκμηχάνισης, στην οποία αναγνώριζε την εξαιρετικά μεγάλη μετασχηματιστική της δυναμική και τη συμβολή της

στην ανθρώπινη πρόοδο (Claeys, τ.4, 2016:159, 167). Ωστόσο, δεν παρέλειπε να ασκήσει κριτική στην μετατροπή των ανθρώπινων πόρων σε μία «δευτερεύουσα και κατώτερη μηχανή» (Owen, 2007:198)⁴. Για το λόγο αυτό, στην ιδανική κοινότητα που σχεδίαζε, η επιστήμη και η τεχνολογία δεν θα έπρεπε να αξιοποιούνται πια προς όφελος των λίγων, ενώ, προκειμένου να αποφευχθεί η συσσώρευση αγαθών, η κατανομή των παραγόμενων από την ανθρώπινη εργασία προϊόντων θα έπρεπε να είναι απολύτως δίκαιη και να ρυθμίζεται από την αρχή της ισότητας των μελών (Claeys, τ.4, 2016:8· τ.2, 2016:72).

Πώς, όμως, θα ήταν εφικτό η αρχή της ισότητας να εφαρμοστεί σε περιοχές ήδη διαβρωμένες από τις υφιστάμενες αντιλήψεις και πρακτικές; Το ερώτημα αυτό διαδραματίζει, όπως αποκαλύπτεται από τα κείμενα της ύστερης περιόδου του, κρίσιμο ρόλο, καθώς η εμπειρία του New Lanark έκανε τον Owen να αντιληφθεί πως όσα για εκείνον συνιστούσαν σταθερές ορίζουσες της ανθρώπινης φύσης, για τους Άγγλους σύγχρονούς του, οι οποίοι ήταν βαθιά εμποτισμένοι από τις ανορθολογικές τους πεποιθήσεις, ήταν πλήρως αδιάφορα. Όπως γράφει στα 1825 (Claeys, τ.2, 2016:3-37), η εκτεταμένη ιστορική του έρευνα τον είχε οδηγήσει στο συμπέρασμα πως η ανθρώπινη φύση κυβερνήθηκε για αιώνες με βίαια μέσα, εξαιτίας της λανθασμένης αντίληψης, σύμφωνα με την οποία η εκπειθάρχηση ήταν συμβατή με την πραγματική της σύσταση (Claeys, τ.2, 2016:3, 6). Ωστόσο, ο ίδιος για μία ακόμη φορά απορρίπτει τη χομπσιανή οπτική, σύμφωνα με την οποία η ανθρώπινη φύση διέπεται από πρωταρχικά ένστικτα διαμάχης, όπως η ροπή στον ανταγωνισμό, το συναίσθημα της δυσπιστίας και η ανάγκη για απόκτηση γοήτρου, τα οποία ανάγουν την κυριαρχία δια της βίας σε ορθολογικό τρόπο διακυβέρνησης (Χομπς, 2006:194-5). Αντίθετα, προκρίνει τη δημιουργία ενός κοινωνικού συστήματος βασισμένου στις ιδέες της καλοσύνης, της ειλικρίνειας και της δικαιοσύνης (Claeys, τ.2, 2016:6).

Καθώς εναντιώνεται στην προσέγγιση που θέλει τον άνθρωπο ως ένα όν εγγενώς ευρισκόμενο σε μία εμμενή κατάσταση πολέμου, αντιτίθεται και στην πεποίθηση σύμφωνα με την οποία το κοινωνικό συμβόλαιο δεν αντανάκλα στην εκ φύσεως τάση του ανθρώπου

⁴ Ήδη από το 1817, στο κείμενό του *Observations on the effect of the Manufacturing System: With Hints for the Improvement of Those Parts of it Which are Most Injurious to Health and Morals*, βλέπει την εφεύρεση της κλωστικής μηχανής ως σημείο τομής για τη ραγδαία άνοδο της Μεγάλης Βρετανίας και αναγνωρίζει πως, χάρη στην εκτεταμένη εκμηχάνιση που ακολούθησε, η χώρα του καθιερώθηκε ως η μεγαλύτερη βιομηχανική δύναμη, με αποτέλεσμα να αυξηθεί η παγκόσμια επιρροή της, ενώ παράλληλα γνώρισε ταχεία πληθυσμιακή αύξηση και οικονομική ανάπτυξη. Ωστόσο, όπως σημειώνει στο ίδιο κείμενο, αυτά τα σημαντικά αποτελέσματα συνοδεύονται από πληθώρα αρνητικών συνεπειών, το μέγεθος των οποίων προκαλεί αμφιβολίες σχετικά με το εάν τελικά οι θετικές εξελίξεις θα κατορθώσουν να υπερισχύσουν.

προς την κοινωνικότητα και τη σύμπραξη με τους άλλους (Χομπς, 2006:199-200). Θεωρώντας τον άνθρωπο ως φύσει κοινωνικό ον (Claeys, τ.2, 2016:205), αρνείται να ορίσει την κοινότητα του ως τον καρπό μίας σύμβασης που έχει σκοπό να εξασφαλιστεί την ειρήνη, απλώς τερματίζοντας τον αλληλοσπαραγμό (Χομπς, 2006:236, 243). Αντίθετα την αντιλαμβάνεται ως ένα πλαίσιο εντός του οποίου οι κοινωνικές θεσμίσεις και ρυθμίσεις βρίσκονται σε απόλυτη αρμονία με τους φυσικούς νόμους και έτσι εξασφαλίζουν τη μέγιστη ατομική ελευθερία σε συνδυασμό με την προώθηση της γενικής ευτυχίας (Claeys, τ.2, 2016:202-11). Οι αρχές της ισότητας, της καλοσύνης και της δικαιοσύνης δεν αποτελούν για τον Owen το αποτέλεσμα μίας νομικού ή πολιτικού τύπου διευθέτησης συμφερόντων προς όφελος μίας κανονιστικής κοινωνικής συμβίωσης ή διαχείρισης πλούτου, αλλά αντιθέτως ορίζονται από την κοινή ορθολογική φύση των ατόμων και τον κοινό τους προορισμό προς την ευτυχία.

Με οδηγό αυτές τις θέσεις και προκειμένου να υλοποιήσει το όραμά του για μια «νέα ανθρώπινη ύπαρξη», ο Owen αναγνώρισε πως θα έπρεπε να μεταφέρει το πείραμά του σε περιοχές που δεν είχαν ακόμη μολυνθεί από τον ανορθολογισμό (Claeys, τ.4, 2016:131). Η ιδέα αυτή είναι καθοριστική για την ουσιαστική στροφή του προς έναν εναργέστερο ουτοπισμό και επιβεβαιώνει, όπως εύστοχα το θέτει ο Abensour (1973:224), την ουτοπική του κλίση για τη δημιουργία ενός ηθικού κόσμου. Με πραγματιστικούς όρους, η ιδέα αυτή μετουσιώνεται στην απόφασή του να εγκαταλείψει το New Lanark και να ιδρύσει, χρησιμοποιώντας ολόκληρη σχεδόν την περιουσία του (Owen, 2007:39), την επόμενη κοινότητα στην Αμερική: μία χώρα αχανή και ανομοιόμορφη, αλλά ακόμη κατά τόπους «καθαρή» από την καπιταλιστική ηθική που είχε σαρώσει τη βιομηχανική Αγγλία. Με τη μετοικεσία του και την εξαγορά της έκτασης της Νέας Αρμονίας αποκρυσταλλώνεται η ιδέα του πως οι μεικτού τύπου αγροτοβιομηχανικές κοινότητες είναι οι καταλληλότερες για την εξασφάλιση των απαραίτητων πόρων και συνθηκών που θα ήταν ικανές να θεμελιώσουν θεσμικά την οντολογικά υφιστάμενη ισότητα των ανθρώπων, αλλά και να προστατεύσουν όσους εκ φύσεως στερούνται ορισμένων αρετών (Claeys, τ.2, 2016:70). Αντανακλάται εδώ μία ακόμη ιδέα του Godwin (2022:21), σύμφωνα με την οποία οι εγγενείς ανθρώπινες αδυναμίες δεν θα πρέπει να αποτελούν πηγή ανισότητας, αλλά να ενεργοποιούν την υπευθυνότητα, η οποία δεν εκκινεί από κάποια έξωθεν ρύθμιση περί σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αλλά από την έμφυτη αρχή του καθήκοντος απέναντι στον εαυτό και τον άλλον.

Στόχευση του Owen, από το 1825 και μετά, ήταν, λοιπόν, να καλλιεργήσει τις απαραίτητες συνθήκες, ώστε να επιτευχθεί η ουσιαστική ένωση των ατόμων στη βάση της αμοιβαιότητας κοινών συμφερόντων και ηθικών αρχών, πολύ μακριά από τη φθοροποιό αντίληψη περί ατομικών συμφερόντων (Owen, 2007:51). Η τοποθεσία της Νέας Αρμονίας στο νοτιότερο άκρο της πολιτείας της Ιντιάνα θεωρήθηκε ιδανική, προκειμένου να ξεκινήσει εκ νέου το πείραμά του. Ενδεχομένως ένας από τους λόγους που καθόρισαν την επιλογή του να ήταν το γεγονός πως η Νέα Αρμονία προϋπήρχε, ως θρησκευτική κοινότητα, αφού είχε ιδρυθεί το 1814 από τον George Rapp (Claeys, τ.4, 2016:303), προκειμένου να φιλοξενήσει τη θρησκευτική αίρεση των ραππιστών (New Harmony Comprehensive Plan, 2008:17). Έτσι, είχαν ήδη διαμορφωθεί οι βασικές υποδομές και οι κάτοικοι της ευρύτερης περιοχής είχαν αποκτήσει κάποια εξοικείωση με κοινοτιστικά ιδεώδη και πρακτικές, πράγμα που θα μπορούσε να αποτελέσει ευνοϊκή συνθήκη για την ταχύτερη και αποτελεσματικότερη εδραίωση της ουενιστικής κοινότητας. Βέβαια, σε επίπεδο αρχής οι δύο κοινότητες δεν χαρακτηρίζονταν από ιδιαίτερες συγκλίσεις: η πρώτη βασιζόταν στην κοινή θρησκευτική πίστη και αφοσίωση, ενώ η δεύτερη θα εκκινούσε από τις αρχές της παγκόσμιας φιλανθρωπίας, προκειμένου να καταλήξει σε έναν καθολικό κοινωνικό μετασχηματισμό, μεταβάλλοντας ολοκληρωτικά τη σχέση του ατόμου με τον κόσμο (Claeys, τ.2, 2016:304).

Ενδιαφέρον, εδώ, έχει το γεγονός πως ο Owen, παρά την εξέλιξη της σκέψης του και την καλύτερη κατανόηση των κοινωνικών δυναμικών, δεν εγκατέλειψε ποτέ την πεποίθησή πως η γνήσια φιλανθρωπία, νοούμενη ως ουσιαστική αγάπη και αλληλεγγύη προς τον άλλον, παρέμενε ωφέλιμη, ως βασικός τρόπος αποδυνάμωσης των κοινωνικών συγκρούσεων και ενδυνάμωσης των δεσμών αμοιβαιότητας (Owen, 2007:75· Claeys, τ.2, 2016:67). Ωστόσο, η φιλανθρωπία δεν προβάλλει πια ως αυτοσκοπός, παρά ως μία εκ των αναγκαίων συνθηκών προκειμένου να συγκροτηθεί μία συμπεριληπτική κοινότητα, δίχως αποκλεισμούς, στρεβλώσεις και ανταγωνισμό. Μαζί με τα ανθρωπιστικά ιδεώδη που συμπυκνώνονται στην παραπάνω έννοια και τις φιλελεύθερες αρχές που ήδη από το New Lanark ο Owen προσπάθησε να υπερασπιστεί, αναδύεται τώρα και μία ακόμη πολύ βασική συνισταμένη του οράματός του: η ιδέα πως για την ολοκλήρωση του κοινωνικού μετασχηματισμού είναι απαραίτητη η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας και η εφαρμογή της κοινοκτημοσύνης (Claeys, τ.2, 2016:228).

Η σύλληψη αυτή, σύμφωνα με την οποία η κοινοκτημοσύνη αποτελεί το μοναδικό μέσο κατοχύρωσης της κοινωνικής και οικονομικής δικαιοσύνης, προκειμένου να θεμελιωθεί η εμπράγματο ισότητα όλων των μελών της κοινότητας (Owen, 2007:50-3), συνιστά θεμελιώδη τομή στο θεωρητικό και ερευνητικό έργο του Owen και σηματοδοτεί τη μετάβασή του στο ωριμότερο στάδιο της σκέψης του, το οποίο χαρακτηρίζει η ουσιαστική του στροφή προς το σοσιαλισμό. Είναι αυτό που, σύμφωνα και πάλι με τον Abensour (1973:225), επέτρεψε στον Owen να έρθει σε ρήξη με τον κόσμο των επιχειρήσεων και να μετατοπιστεί, με όρους σαιν-σιμονισμού, από τους βιομήχανους στους επιστήμονες. Συνδυάζοντας τις προγενέστερες παρατηρήσεις του με τις ιδέες αυτής της περιόδου, ο Owen καταλήγει, συνοπτικά, στα εξής: (α) η διεκδίκηση ατομικών συμφερόντων προκαλεί κοινωνικές συγκρούσεις και άρα δυστυχία· (β) η ευτυχία που συνιστά έμφυτη ορθολογική τάση του ανθρώπου μπορεί να κατακτηθεί μόνο συλλογικά και όχι ατομικά· (γ) η κοινότητα είναι το μοναδικό πλαίσιο εντός του οποίου το συλλογικό ταυτίζεται με το ατομικό, αναγνωρίζοντας ως σπουδαιότερες τις ηθικές αξίες και όχι τις κερδοσκοπικές οικονομικές συναλλαγές. Επομένως, η κατάργηση της ιδιοκτησίας εντός της κοινότητας είναι μονόδρομος, προκειμένου, μέσω της εξάλειψης των ατομικών συμφερόντων και του συνακόλουθου ανταγωνισμού, να προκύψουν οι αναγκαίες προϋποθέσεις για τη συλλογική ευτυχία (Claeys, τ.2, 2016:230-250).

Ο συλλογισμός αυτός είναι αρκετά διαυγής και χωρίς αμφιβολία καινοτόμος σε σύγκριση με όλες τις προηγούμενες θέσεις του, αφού η κριτική στάση που πάντα είχε προς το καπιταλιστικό σύστημα έδωσε σταδιακά τη θέση της σε σαφείς προτάσεις ανατροπής του. Ήδη από το 1817, σε δοκίμιο του με θέμα το μεταπονητικό σύστημα, είχε παρατηρήσει πως η επιθυμία της συσσώρευσης ωθεί τα άτομα να θυσιάσουν τα καλύτερα αισθήματα και δυνατότητες της ανθρώπινης φύσης στο βωμό του κέρδους (Owen, 1817). Ωστόσο, σε επόμενο κείμενο που γράφει στα 1835, υπό τον τίτλο “Lecture on the marriages of the priesthood of the old immoral world”, η ίδια περίπου παρατήρηση ακολουθείται από τη διαπίστωση πως δεν μπορεί να υπάρξει δίκαιη και ενάρετη κοινωνία που να επιτρέπει τις μεγάλες ανισότητες στον πλούτο, την εκπαίδευση ή τις βιοτικές συνθήκες. Μάλιστα, στο ίδιο κείμενο, καταλήγει emphatically στη θέση πως ο πλούσιος, μεριμνώντας μόνο για τη συσσώρευση, είναι απολύτως αδύνατον να είναι καλός και δίκαιος (Claeys, τ.2, 2016:280).

Με στόχο, λοιπόν, την καταπολέμηση της συσσώρευσης και των ατομικών συμφερόντων, επανέφερε, στα σχετικά με το εγχείρημα της Νέας Αρμονίας κείμενα, μία πρόταση που είχε

ήδη διατυπώσει από το 1820, αλλά με την πάροδο των ετών συστηματοποίησε και εμβάθυνε. Πρότεινε την κατάργηση του μισθού και την αντικατάστασή του από γραμμάτια εργασίας, προκειμένου η εγχρήματη οικονομία να αποδυναμωθεί και να καταργηθεί η ιδιότητα του χρήματος ως γενικού «μέτρου αξίας», όπως είχε ήδη οριστεί από τον Adam Smith (1991:185), με τον οποίο ο Owen διαφωνούσε, κατηγορώντας τον για στείρο οικονομισμό και θεωρώντας τις προτάσεις του ξεπερασμένες (Claeys, τ.2, 2016:108-9). Με το μέτρο αυτό, υπολόγισε πως θα μπορούσε να καταπολεμηθεί ο ανταγωνισμός μεταξύ των εργατών, να μειωθεί το αίσθημα εξάρτησής τους από τις οικονομικές αξίες και κατ' επέκταση να αναδυθεί η δυνατότητα υπέρβασης του καπιταλιστικού τρόπου οργάνωσης των εργασιακών και κοινωνικών σχέσεων (Owen, 2007:52). Ταυτόχρονα και προς την ίδια κατεύθυνση, εισηγήθηκε τον εξορθολογισμό του καταμερισμού εργασίας, σύστημα που δεν έβρισκε καθαυτό άδικο ή αναποτελεσματικό, αλλά σίγουρα ακατάλληλο στην παρούσα μορφή του εξαιτίας του στρεβλού τρόπου με τον οποίο αξιοποιήθηκε από την αστική τάξη (Owen, 2007:213).

Αντίθετος με την αρχή του Smith (1991:50), σύμφωνα με την οποία ο καταμερισμός, ενισχύοντας την εξειδίκευση των εργατών, εξοικονομώντας πολύτιμο χρόνο και συμβάλλοντας στη βελτίωση των μηχανών, ήταν αναγκαίος για την αύξηση της παραγωγής, ο Owen θεωρούσε πως τα αποτελέσματα της συγκεκριμένης μεθόδου ήταν οδυνηρά για τους υπαλλήλους, καθώς τους οδήγησαν σε πνευματική καθήλωση και περιστολή της δημιουργικότητάς τους. Παράλληλα, αξιολογούσε το μοντέλο αυτό ως παρωχημένο και αχρείαστο, αφού λόγω της τεχνολογικής προόδου, τα τεχνικά μέσα αναπόφευκτα αναβαθμίζονταν διαρκώς, επιταχύνοντας την παραγωγική διαδικασία ολοένα και περισσότερο. Για το λόγο αυτό, άλλωστε, θεωρούσε πως μέσω ενός συνετού διαμοιρασμού των εργασιών, πολύ μακριά από το σύστημα που επικρατούσε τότε στα εργοστάσια, οι παραγωγικές ανάγκες θα μπορούσαν να καλύπτονται αποτελεσματικότερα σε πολύ λιγότερο χρόνο. Η μείωση του εργασιακού ωραρίου, στην οποία στόχευε, θα ήταν πολλαπλά ωφέλιμη για τους εργάτες, καθώς θα τους επέτρεπε να αξιοποιήσουν τον ελεύθερο χρόνο τους σε δημιουργικές και ψυχοφελείς πνευματικές και σωματικές δραστηριότητες (Claeys, τ.2, 2016:393).

Είναι σαφές ότι τη στιγμή που οι σύγχρονοι του ακολουθούσαν μία καθαρά τεχνοκρατική θεώρηση, ο Owen, δίχως να παραγνωρίζει τις πρακτικές παραμέτρους του βιομηχανικού βίου, υιοθέτησε μία ανθρωποκεντρική προσέγγιση, με βάση την οποία επεδίωξε να

κατευθύνει όλες τις μετασχηματιστικές διαδικασίες. Προκειμένου να καταστεί αυτό εφικτό αναγνώρισε πως κατά τη μετάβαση από το παλαιό σύστημα θα έπρεπε να υιοθετηθούν ρυθμίσεις διακυβέρνησης, οι οποίες θα συνέβαλαν στην εξακρίβωση της πραγματικής σύστασης της ανθρώπινης φύσης και των νόμων που τη διέπουν, ώστε η κοινότητα να οργανωθεί σε στέρεες βάσεις (Claeys, τ.2, 2016:80). Οι βασικές αρχές πάνω στις οποίες θα βασιζόταν το νέο πολίτευμα θα ήταν η κατοχύρωση πλήρους ισότητας και ελευθερίας για όλους, η αναγνώριση της ελευθερίας του λόγου, η ανεμπόδιστη έκφραση οποιασδήποτε άποψης που θεμελιώνεται σε λογικά επιχειρήματα, καθώς και ο τερματισμός οποιουδήποτε συστήματος ποινών ή ανταμοιβών (Claeys, τ.2., 2016:207).

Το έργο της θέσπισης των πρώτων βασικών κανόνων θα αναλάμβανε μία επιτροπή, αποτελούμενη από τα πρεσβύτερα μέλη της κοινότητας, τα οποία θα διορίζονταν με τη σύμφωνη γνώμη όλων ως τα καταλληλότερα για τη διεκπεραίωση των διοικητικών διαδικασιών και τη διαχείριση των κοινών ζητημάτων (Claeys, τ.2, 2016:86). Σε δεύτερο χρόνο, και μετά την εξασφάλιση των απαραίτητων για την προώθηση της ευημερίας συνθηκών, οι αρχικές ρυθμίσεις θα μπορούσαν να αντικατασταθούν από άλλες, σχεδιασμένες από τα ίδια τα μέλη της κοινότητας, καθώς θα είχαν προετοιμαστεί σταδιακά ώστε να είναι σε θέση να συμμετέχουν ενεργά στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων (Claeys, τ.2, 2016:80, 206-7). Για το σκοπό αυτό, θα σχηματιζόταν μία αιρετή δωδεκαμελής επιτροπή με ετήσια θητεία, τα μέλη της οποίας θα εκλέγονταν από το σύνολο της κοινότητας, ενώ τα πρακτικά των συνελεύσεών της και τα λογιστικά της βιβλία θα ήταν, για λόγους διαφάνειας, μόνιμα προσβάσιμα σε όλους (Claeys, τ.2, 2016:86).

Η ισότιμη συμμετοχή όλων στις διοικητικές διαδικασίες κρίθηκε αναγκαία για την εδραίωση ενός δίκαιου συστήματος που δεν θα αναγνώριζε καμία άλλη ανισότητα πέραν της ηλικιακής, η οποία αποτελούσε, κατά τον Owen, τη μόνη φυσική και αναπόφευκτη διάκριση ανάμεσα στα άτομα (Claeys, τ.2, 2016:80, 84). Ιδίως από τη στιγμή που τα μέλη της κοινότητας θα είχαν εκούσια συμφωνήσει να συνεισφέρουν την εργασία, τις δεξιότητες και το κεφάλαιό τους για την επίτευξη κοινού οφέλους (Claeys, τ.2, 2016:81), το να έχουν ακριβώς τα ίδια δικαιώματα, προνόμια και διευκολύνσεις συνιστούσε βασική προϋπόθεση για την ορθολογική διαχείριση των κοινών αγαθών και την εξασφάλιση της καλύτερης δυνατής ποιότητας ζωής για όλους (Claeys, τ.2, 2016:84, 87). Άλλωστε, στην ιδανική κοινότητα που οραματίστηκε κάθε ανισότητα θα τερματιζόταν, αφού μέσω της κατάργησης της ατομικής ιδιοκτησίας θα εξέλειπαν οι κοινωνικές τάξεις, ενώ ταυτόχρονα θα

αποδυναμώνονταν και οι έμφυλες διακρίσεις μέσα από την ίση πρόσβαση στη διακυβέρνηση και την εκπαίδευση (Claeys, τ.2, 2016:205).

Στην υπόθεση της ισότητας των φύλων, συνέβαλε σημαντικά η συγγραφέας και φεμινίστρια Frances (Fanny) Wright, η οποία, ενώ περιόδευε στις Η.Π.Α. για να προπαγανδίσει την ανάγκη απελευθέρωσης των γυναικών και κατάργησης της δουλείας, ήρθε σε επαφή με τη Νέα Αρμονία και τον ιδρυτή της. Γοητευμένη από το πείραμα του Owen, ακολούθησε το παράδειγμά του, ιδρύοντας κατά το έτος 1826 την κοινότητα Nashoba (που στην τοπική διάλεκτο σημαίνει «λύκος») στο Tennessee της Αμερικής, στην οποία επιχείρησε να εφαρμόσει τις φιλελεύθερες ιδέες της για μία κοινωνία που θα καταργούσε τον βασισμένο σε έμφυλες ή φυλετικές διακρίσεις αποκλεισμό (Connors, 1999:36). Στην οργάνωση του εγχειρήματος αυτού, που τελικά κατάφερε να επιβιώσει μόλις μέχρι το 1830 δίνοντας καταφύγιο σε τριάντα περίπου απελεύθερους δούλους, βοήθησε ο γιος του Owen, Robert Dale Owen, μαζί με τον οποίο η Wright συνέχισε να περιοδεύει στην Αμερική και να δίνει δημόσιες διαλέξεις με θέμα την ενδυνάμωση των γυναικών, την κατάργηση των διακρίσεων και του τυραννικού θεσμού του γάμου (Connors, 1999:37). Ίδιας θεματολογίας ομιλίες της διοργανώθηκαν και στο New Harmony Hall, αίθουσα διαλέξεων της κοινότητας της Νέας Αρμονίας, στην οποία η Wright διέμενε μόνιμα για ένα μεγάλο διάστημα. Την ίδια περίοδο προχώρησε στην έκδοση του ριζοσπαστικού εντύπου “New Harmony Gazette”, που φιλοδοξούσε να μετατρέψει σε εφημερίδα ευρείας κυκλοφορίας υπό το όνομα “The Free Enquirer”, ενώ χάρη στη σύμπραξη της με τον Owen αναγνωρίστηκε δικαίωμα ψήφου στις γυναίκες της κοινότητας (Connors, 1999:38).

Μεριμνώντας όχι μόνο για την πολιτική εκπροσώπηση των γυναικών, αλλά και για τη συνολική απελευθέρωσή τους από την καταπίεση που τους επέβαλλε το υπάρχον σύστημα, ο Owen πρότεινε την απομάκρυνση τους από τις ανθυγιεινές συνθήκες της βιομηχανικής παραγωγής και την απασχόλησή τους σε άλλα πόστα, όπως η διαχείριση της συλλογικής κουζίνας και των κοινοτικών κήπων, καθώς και η φροντίδα για την εκπαίδευση των παιδιών εκτός σχολικού ωραρίου. Υπολόγιζε πως έτσι θα μπορούσαν να αφιερώσουν περισσότερο χρόνο στην πνευματική τους καλλιέργεια και την ορθολογική απόλαυση της ζωής (Claeys, τ.2, 2016:88). Για τον ίδιο λόγο και υπό το πρίσμα ότι ο θεσμός του γάμου ήταν προορισμένος να εξυπηρετεί μόνο την προώθηση της ευτυχίας, προχώρησε σε μία ακόμη εξαιρετικά ριζοσπαστική, για τα μέτρα της εποχής του, ρύθμιση. Όρισε πως θα έπρεπε να επιτρέπεται η λύση του γάμου στην περίπτωση που δεν θα εκπλήρωνε το σκοπό του. Με

αυτόν τον τρόπο, και τα δύο δεσμευμένα μέλη θα συνέχιζαν να αναπτύσσουν τις δυνατότητές τους ανεμπόδιστα (Claeys, τ.2, 2016:92).

Όπως φαίνεται, το σχέδιο του Owen για την κοινότητα της Νέας Αρμονίας ήταν πολύ πιο ολοκληρωμένο σε σχέση με όσα είχαν προηγηθεί στο New Lanark. Οι ρυθμίσεις που πρότεινε αφορούσαν σε όλα τα επίπεδα της ζωής, δίχως να εξαντλούνται στην εξυγίανση των εργασιακών συνθηκών και την εκπαιδευτική πολιτική. Αυτό, ωστόσο, δεν σημαίνει ότι δεν συνέχισε να θεωρεί την εκπαίδευση ως την πλέον βαρύνουσα διαδικασία για τη συλλογική ευημερία, ιδίως από τη στιγμή που την αντιλαμβανόταν ως μία διεργασία που εξελισσόταν καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής των ατόμων (Claeys, τ.2, 2016:89). Έτσι, παρόλο που σε γενικές γραμμές οι προτάσεις του δεν διαφοροποιήθηκαν από εκείνες του παρελθόντος, σε πολλές περιπτώσεις έγιναν πιο συγκεκριμένες και ακόμη πιο φιλελεύθερες. Συνέχισε να απορρίπτει την εφαρμογή ενός τιμωρητικού συστήματος και να προκρίνει τη διαμόρφωση συνθηκών ισότητας και δικαιοσύνης, ως απαραίτητων για την απρόσκοπτη ανάπτυξη όλων. Πρόβλεψε, μάλιστα, πως σε περίπτωση κάποιας «φυσικής κατωτερότητας», το άτομο θα έπρεπε αναπόφευκτα να λαμβάνει περισσότερη προσοχή και φροντίδα, χωρίς αυτό το γεγονός να θεωρείται πηγή διακρίσεων (Claeys, τ.2, 2016:90). Ταυτόχρονα, εξακολουθούσε να θεωρεί απαραίτητο το βιοματικό χαρακτήρα της εκπαίδευσης, ως πεδίο ανάπτυξης της κριτικής ικανότητας των μαθητών, καθώς και την από κοινού συμμετοχή όλων σε πνευματικές και σωματικές δραστηριότητες, ως συνθήκη αναγκαία για την ενδυνάμωση της αίσθησης του συνανήκειν. Τέλος, υπέδειξε, εκτός από τη γραφή, την ανάγνωση και την αριθμητική, μερικά ακόμη βασικά μαθήματα, τα οποία θα έπρεπε να διδάσκονται, προκειμένου η μόρφωση να αποτελεί πηγή ικανοποίησης, αλλά και να διαμορφώνει από πολύ νωρίς «ένα λογικό ον» με γνώσεις πάνω σε όλα τα σημαντικά πεδία. Μάλιστα, μεταξύ των προτεινόμενων μαθημάτων, περιλαμβανόταν και αυτό της πολιτικής οικονομίας, το οποίο θα βοηθούσε τα άτομα να εξοικειωθούν με τις αρχές της διακυβέρνησης, ώστε να είναι σε θέση με την ενηλικίωσή τους να εμπλακούν ενεργά στις κοινοτικές διαδικασίες (Claeys, τ.2, 2016:90-1).

Δίχως οι προτάσεις του Owen να εξαντλούνται εδώ, καθώς προώθησε μια πληθώρα άλλων σχετικά με τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό της κοινότητας, την οργάνωση υπηρεσιών ιατρικής περίθαλψης, τις διαδικασίες ένταξης ή αποχώρησης μελών, τις επιμέρους δραστηριότητες των ατόμων σε ποικίλους τομείς και άλλα (Claeys, τ.2, 2016:80-94), φαίνεται ήδη, βάσει όσων συνοπτικά περιγράφηκαν παραπάνω, πως η προσπάθεια του

ανταποκρίνεται πράγματι στη βασική του στόχευση για δημιουργία συνθηκών που θα επέτρεπαν πλήρη κοινότητα συμφερόντων, πόρων και αγαθών. Αξιοποιώντας τη σύγχρονη θεωρία, είναι φανερό πόσο σημαντική και πρωτοποριακή ήταν η σύλληψη αυτή, αφού ο Owen ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα φαίνεται να αντιλήφθηκε πως η αμοιβαία δέσμευση των μελών μίας κοινότητας σε ένα κοινό σχέδιο πράξης αποτελεί τη βασική ηθική και πολιτική αρχή, χωρίς την οποία η συγκεκριμένη μορφή οργάνωσης είναι ουσιαστικά ανέφικτη. Ο Owen αντιλήφθηκε, με τρόπο διαισθητικό και βιωματικό, πως η δυνατότητα κοινής δράσης είναι κρίσιμη, καθώς δημιουργεί, όπως σημειώνουν οι Pierre Dardot και Christian Laval, τη συνείδηση του «ανήκειν», οδηγώντας στην ανάδυση ενός νέου συλλογικού υποκειμένου που δεν προϋπήρχε και δεν μπορεί να υπάρξει με τα ίδια χαρακτηριστικά σε κανένα άλλο πλαίσιο (Νταρντό & Λαβάλ, 2020:41). Εξάλλου, τα κοινά, εννοούμενα ως κοινά αγαθά και πόροι, κοινές διεργασίες και νοήματα, που αφορούν σε όλες τις πτυχές του οικονομικού, κοινωνικού, πολιτικού και ηθικού βίου των μελών της κοινότητας (Bollier, 2016:19), δεν θα μπορούσαν να προταθούν ως εναλλακτικός τρόπος οργάνωσης χωρίς την τοποθέτηση όλων των διαδικασιών και δραστηριοτήτων στη βάση της αμοιβαιότητας και της αλληλεγγύης.

Στοχεύοντας να πολλαπλασιάσει τους δημοκρατικούς θεσμούς διακυβέρνησης και τον αριθμό των κοινοτήτων (Claeys, τ.2, 2016:80), ο Owen επιβεβαιώνει πως η πλήρης υλοποίηση του οράματός του δεν μπορούσε να στηριχθεί στη δημιουργία ενός αποκομμένου και απομονωμένου «παραδείσου». Αντιθέτως, έκρινε απαραίτητη τη δημιουργία ενός δικτύου κοινοτήτων, οι οποίες, διατηρώντας την αυτονομία τους, θα συνεργάζονταν στη βάση κοινών αρχών και αναγκών. Η μετατροπή των κοινοτήτων σε «μία μεγάλη οικογένεια» ήταν, όπως επισημαίνει μόλις από το 1826, ο μόνος τρόπος προκειμένου το νέο σύστημα να εξαπλωθεί, να εδραιωθεί και να κυριαρχήσει (Claeys, τ.2, 2016:74). Βέβαια, ο δισταγμός του να περιγράψει τον ακριβή τρόπο με τον οποίο θα μπορούσε, με πραγματιστικούς όρους, να επιτευχθεί η μεταβολή αυτή, έχει συσκοτίσει, σύμφωνα με την κριτική που του ασκείται, τη γενικότερα διαυγή θέση του και το ριζοσπαστικό χαρακτήρα των ιδεών του.

Όπως και σε πολλά άλλα σημεία του έργου του, ο Owen δίνει την εντύπωση πως αντιλαμβάνεται το θέμα αυτό ως ζήτημα τελεολογικής αναγκαιότητας, ενδύοντάς το με μία κάπως μεταφυσική απόχρωση, η οποία βέβαια είναι απολύτως συμβατή με τη θέση του για τον οντολογικό χαρακτήρα της κοινότητας και με την γενικότερη τάση του προς την

αναγκαιοκρατία, ενώ συχνά συνδέεται – και ίσως όχι άδικα – και με τη ροπή του προς το χλιασμό, στον οποίο στράφηκε προς το τέλος της ζωής του. Σε γενικές γραμμές, αυτό που υποστηρίζει είναι πως αφού η ατομική ιδιοκτησία αποτελεί προϊόν συνθηκών που προηγήθηκαν της κοινότητας και τερματίστηκαν εντός αυτής, δεν θα χρειαστεί να ληφθεί κάποιο επαναστατικό – πόσω δε μάλλον βίαιο – μέτρο κατάργησής της. Είναι το ίδιο το κοινοτιστικό πνεύμα που θα εξαλείψει σταδιακά όλα τα κίνητρα για συσσώρευση. Η ιδιοκτησία θα αφεθεί, λοιπόν, ανέπαφη έως ότου οι κάτοχοί της θελήσουν εκούσια να την εγκαταλείψουν, αντιλαμβανόμενοι πως η κοινωνικοποίηση των μέσω παραγωγής οδηγεί σε αφθονία αγαθών και εξάλειψη των συγκρούσεων που πλήττουν την κοινωνική συνοχή (Claeys, τ.2, 2016:228, 257, 280).

3α. Ο ουτοπιστής Robert Owen

Η αδυναμία του Owen να αποκωδικοποιήσει εις βάθος τις κοινωνικές διεργασίες και να τοποθετηθεί με περισσότερο ρεαλιστικούς όρους στο ζήτημα της κοινωνικής αλλαγής, ευθύνεται σε μεγάλο βαθμό για τη συγκρατημένη στάση της κριτικής απέναντί του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Βρετανός διανοούμενος και σύγχρονος του Owen, William Hazlitt, ο οποίος, επιχειρώντας να καταδείξει τον περιορισμένο ορίζοντα της ουενιστικής σκέψης, τον χαρακτήρισε ως τον «άνθρωπο της μίας ιδέας». Κατέληξε, μάλιστα, στη διαπίστωση πως η θεωρία του παρέμεινε κατά βάση αστική, δίχως να κατορθώσει να εκφράσει ευρύτερες επιδιώξεις και να ενσαρκώσει ένα ολοκληρωμένο όραμα. Στην σύλληψη του Owen ο Hazlitt δεν εντοπίζει παρά θραυσματικές μορφές περί φιλανθρωπίας και αμοιβαιότητας μέσω του συνεταιριστικού σοσιαλισμού ή του κοινωνικού μεσσιανισμού. Η κρίση αυτή, όπως διαπιστώνει ο Abensour, επηρέασε καθοριστικά την πρόσληψη και κριτική του έργου του Owen από τους μεταγενέστερους μελετητές, καθώς όσοι την ακολούθησαν δεν αναζήτησαν την ουσιαστική σύνδεση της θεωρίας του με τις ιδιαίτερες κοινωνικές δυνάμεις χάρη στις οποίες αναδύθηκε (Abensour, 1973:180-2).

Αντίθετα, όπως αποδεικνύει το μεγαλύτερο μέρος της σχετικής με τον Owen βιβλιογραφίας, όσοι ασχολήθηκαν μαζί του περιορίστηκαν σε έναν παραδειγματικό άξονα μελέτης, εστιάζοντας σε μερικές από τις ιδέες του, αλλά αποκομμένες από το σύνολο έργου του. Ένας άλλος σύγχρονός του, ο Γάλλος φιλόσοφος Pierre Leroux, παρόλο που τον συμπεριέλαβε μαζί με τον Saint-Simon και τον Fourier στην ιερή τριάδα του ουτοπικού σοσιαλισμού, δεν τον αντιμετώπισε παρά ως «τον ονειροπόλο της Αγγλίας». Αμφισβήτησε, μάλιστα, την πρωτοτυπία των ιδεών του, τις οποίες απέδωσε σε αναμάσημα της διαφωτιστικής σκέψης και κυρίως του Ελβέτιου (Abensour, 1973:177). Ταυτόχρονα, δεν συναντάται σπάνια και (ο κλασικός πλέον) χαρακτηρισμός του ως «φιλάνθρωπου manager» που, ακολουθώντας πατερναλιστική κυρίως πολιτική, επιχείρησε την επανηθικοποίηση των κατώτερων εργατικών στρωμάτων. Στο πλαίσιο αυτό, η πρότασή του για ίδρυση συνεταιριστικών χωριών εκλαμβάνεται ως απόπειρα περιορισμού των φτωχών και παραστρατημένων εργατών, προκειμένου, μέσω της εκπαιθάρχησης και της απομάκρυνσής τους από κάθε είδους ηδονή, να λειτουργήσουν καλύτερα ως πρώτη ύλη για τη βιομηχανική παραγωγή (Thompson, 2018:763-4).

Ενώ, λοιπόν, ο Owen αναγνωρίζεται ως ένας εκ των πρώτων ουτοπικών σοσιαλιστών, η μελέτη της δικής του ουτοπίας δεν έχει απασχολήσει ιδιαίτερα ως προς τα ιδιάζοντα χαρακτηριστικά της και τη σχέση της με τις κοινωνικές δυνάμεις της εποχής κατά την οποία εμφανίστηκε. Έτσι, ο στοχασμός του ερμηνεύεται περισσότερο ως ένας λόγος με ουτοπικά χαρακτηριστικά, ο οποίος επηρέασε την εξέλιξη του εργατικού κινήματος, παρά ως ένα οργανωμένο σύστημα σκέψης. Παραμένει, επομένως, ανοιχτό το διπλό ερώτημα: (α) η «ουτοπία» του Owen συγκροτεί μία στιγμή ρήξης με το υπάρχον; (β) ποια θέση κατέχει ως προς τις εδραιωμένες δυνάμεις της εποχής της;

Κατά τον Karl Marx, ο ουτοπικός σοσιαλισμός του Owen, όπως επίσης και ο αντίστοιχος των Fourier και Saint-Simon, δεν κατόρθωσε να αντιληφθεί τη μεγάλη ιστορική σημασία του προλεταριάτου στη διαδικασία ανατροπής του υπάρχοντος συστήματος, με αποτέλεσμα να υιοθετήσει μία περισσότερο ρεφορμιστική προοπτική, η οποία δεν συνέβαλε στην επαναστατική κινητοποίηση των εργατών (Bloch, 2017:9). Η κρίση αυτή σίγουρα δεν είναι καθόλου άσχετη με το γεγονός πως ο Marx θεωρούσε όλα εν γένει τα ουτοπικά συστήματα ως ανασταλτικές δυνάμεις για την πραγματική αφύπνιση των εργατών και την εδραίωση της ταξικής τους συνείδησης. Σύμφωνα με τον Gregory Claeys, αυτή ακριβώς η διάκριση μεταξύ ουτοπικού και επιστημονικού σοσιαλισμού, για την οποία κατά βάση ευθύνεται ο Marx, απαξίωσε εντελώς τον ουτοπικό λόγο των πρώιμων σοσιαλιστών και υποβάθμισε τη σημασία του έργου τους (Drolet & Frobet, 2021:176).

Ωστόσο, οι Marx και Engels, παρά την κρίση τους πως η σκέψη των πρώιμων σοσιαλιστών ήταν κυρίως χιμαιρική και τα κοινωνικά συστήματα που προοιωνίζε εγκλωβισμένα στο φαντασιακό και καταδικασμένα να μην πραγματωθούν ποτέ, δεν αμφισβήτησαν ότι επρόκειτο για έναν γνήσιο ουτοπικό λόγο. Ο Marx, σε επιστολή του προς τον Κούγκελμαν στις 9 Οκτωβρίου του 1866, γράφει πως στην ουτοπία του Owen «υπάρχει το προμήνυμα και η ευφάνταστη έκφραση ενός νέου κόσμου» (2015:54), ενώ σε επόμενη επιστολή του δύο χρόνια αργότερα τον κατατάσσει ανάμεσα στους λιγοστούς εργοστασιάρχες που απέδειξαν πως η ατομική πρωτοβουλία, εάν αξιοποιηθεί για το κοινό καλό, φέρει τη δυνατότητα να οδηγήσει σε κάποιου είδους ανατροπή (2015:99). Παράλληλα, στα *Grundrisse* (2022:543), παραπέμποντας σε κείμενα του Owen που είχαν εκδοθεί κατά το 1837 και 1840, σημειώνει τη διορατικότητά του, η οποία αποδεικνύεται από το γεγονός πως αντιλήφθηκε πολύ νωρίς τη σημασία της συσσώρευσης του κεφαλαίου για τη διαδικασία

του κοινωνικού μετασχηματισμού, αλλά και τις αρνητικές επιπτώσεις της διαδικασίας αυτής στους εργαζομένους.

Στο ίδιο μήκος κύματος, ο Engels ψέγει τον Owen για την συχνά ασαφή γραφή του, όμως ταυτόχρονα αναγνωρίζει την οικουμενικότητα των ιδεών του και την κριτική του στάση απέναντι στην θρησκεία, το γάμο και την ιδιοκτησία, τα τρία δεινά που, κατά την γνώμη του, ευθύνονται για τη δυστυχία του ανθρώπινου γένους (Desroches, 1965:255). Στο *Αντι-Ντύρινγκ* (1963:386, 9), φαίνεται να διάκειται εξαιρετικά θετικά απέναντί του, καθώς, ξεκινώντας από τη διαπίστωση πως ο Owen «ήταν γεννημένος για οδηγητής ανθρώπων όσο λίγοι», επισημαίνει πως όσα κοινωνικά κινήματα αναδύθηκαν στην Αγγλία κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα και η όποια πρόοδος σημειώθηκε στα ζητήματα της εργατικής τάξης ήταν αδιαμφισβήτητη απόρροια των προσπαθειών του. Βρίσκει, μάλιστα, τη σκέψη του συνεπή προς την πράξη του, καθώς υποστηρίζει πως η *Νέα Θεώρηση της Κοινωνίας* αποτελεί έργο που εκφράζει «τον πιο τελεσίδικο κομμουνισμό», σκιαγραφώντας με ακρίβεια την «τέλεια κομμουνιστική κοινωνία του μέλλοντος», την οποία ο Owen προσπάθησε να οικοδομήσει στην, «υποδειγματική» κατά τον Engels, κοινότητα του New Lanark και ακόμη περισσότερο στη δεύτερη κοινοτιστική του απόπειρα, αυτή της Νέας Αρμονίας (1963:391-2).

Ο Engels (1963:389), λοιπόν, βλέπει στη Νέα Αρμονία «το σημείο μεταστροφής» του Owen, ενώ για τον Abensour (1973:191) καθ' όλη την περίοδο 1800 – 1824, δηλαδή από την σύσταση της κοινότητας του New Lanark μέχρι τη φυγή του στην Αμερική, αυτός ο φιλόanthropos και πατερναλιστής εργοστασιάρχης μεταμορφώθηκε σταδιακά σε ουτοπιστή. Προκειμένου να ελεγχθεί η ορθότητα αυτού του κομβικού για την πρόσληψη του έργου του Owen ισχυρισμού, είναι αναγκαία η διερεύνηση δύο ζητημάτων: αφενός της πορείας που ακολούθησε η σκέψη του αυτά τα είκοσι πέντε περίπου χρόνια και, αφετέρου, των παραγόντων που την επηρέασαν.

Η πορεία της σκέψης του Owen από την αρχή του «πειράματός» του μέχρι την ίδρυση της κοινότητας της Νέας Αρμονίας, αλλά και την επιστροφή του στην Βρετανία έχει ήδη αναδειχθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο. Έχει, επίσης, φανεί ότι οι συνθήκες που επικρατούσαν στην αγγλική κοινωνία των πρώτων χρόνων της εκμηχάνισης τον επηρέασαν βαθιά και ουσιαστικά τον οδήγησαν στην ανάγκη διαμόρφωσης ενός εναλλακτικού μοντέλου, όπως αυτό που πρότεινε με την ίδρυση της κοινότητας του New Lanark.

Συνοπτικά, η ραγδαία τεχνολογική ανάπτυξη και ο μετασχηματισμός των παραγωγικών σχέσεων, η πολιτική καταπίεση και η οικονομική εκμετάλλευση που επέφερε το νέο σύστημα, αλλά και η αυξανόμενη λαϊκή αγανάκτηση που έβρισκε διέξοδο είτε στην εγκληματικότητα, είτε στα κατάλοιπα της ιακωβίνικης παράδοσης αποτέλεσαν τους συγκροτητικούς παράγοντες για τις θεωρίες του Owen.

Ωστόσο, η πολιτική διακυβέρνησης που ακολούθησε ο Owen στο New Lanark δεν είχε για αρκετά χρόνια ανατρεπτικό χαρακτήρα. Παρόλο που εξαρχής ήταν μεταρρυθμιστική, ανταποκρινόμενη στην προσπάθειά του να εξυγιάνει την υπάρχουσα κοινότητα, ο αρχικός της προσανατολισμός παρέπεμπε περισσότερο στη δημιουργία μίας πρότυπης καπιταλιστικής επιχείρησης, παρά στην οργάνωση μίας σοσιαλιστικής κοινότητας που θα ερχόταν σε ρήξη με τις υπάρχουσες δομές. Κατά την περίοδο της παραμονής του στο New Lanark, ο Owen δεν είχε ακόμη υπερβεί τη φιλονικία δύο αντίρροπων τελικά δυνάμεων, οι οποίες περιορίζαν τη δυναμική του πειράματός του: από τη μία, δρούσε ως φιλόανθρωπος ανθρωπιστής που πάσχιζε να βελτιώσει τις συνθήκες ζωής και εργασίας των αδυνάτων κι έτσι εκ των πραγμάτων ερχόταν σε σύγκρουση με τους νόμους της αγοράς και υιοθετούσε μεθόδους προστατευτισμού, που συχνά μπορούσαν να γίνουν καταπιεστικές· ενώ από την άλλη, φορούσε τη μάσκα του ωφελμιστή που προσπαθούσε να συναρμόσει τις μεταρρυθμίσεις του με τη νέα βιομηχανική τεχνολογία, προκειμένου οι εργάτες να αξιοποιηθούν κατά τον αποδοτικότερο τρόπο και η επιχείρηση να είναι κερδοφόρα (Abensour, 1973:211).

Εγκλωβισμένος σε αυτήν τη διστάμενη κατάσταση, συγγράφει και εκδίδει τη *Νέα Θεώρηση της Κοινωνίας*, έργο που στην πραγματικότητα δεν δικαιώνει παρά ελάχιστα τον τίτλο του. Οι προτάσεις που παρουσιάζει ο Owen θα μπορούσαν βέβαια να θεωρηθούν καινοτόμες ως προς το μεταρρυθμιστικό τους χαρακτήρα, καθώς τίποτε παρόμοιο δεν είχε έως τότε αναδυθεί, όμως δεν είναι σε καμία περίπτωση ρηξικέλευθες και ανατρεπτικές, αφού στην ουσία δεν αμφισβητούν σθεναρά – ακόμη κι αν συχνά διατυπώνονται βαρύγδουπα – την υπάρχουσα τάξη, αλλά προβάλλουν περισσότερο ως συμβιβαστικές λύσεις. Σύμφωνα με την ευσύνοπτη διατύπωση του Karl Mannheim (1997:231), ως ουτοπία ορίζεται η πνευματική αυτή κατάσταση που δεν συμφωνεί με την πραγματικότητα μέσα στην οποία γεννιέται, αλλά προτάσσει στοχεύσεις που δεν είναι ήδη πραγματωμένες και έχει, έτσι, τη δυνατότητα ρήξης με την υπάρχουσα κατάσταση. Από το μέχρι τότε έργο του Owen φαίνεται πως λείπει το δεύτερο συστατικό του ορισμού αυτού. Λείπει, δηλαδή, αυτό που

κατά τον Mannheim προσφέρει σε ένα όραμα μετασχηματιστική δύναμη σύμφωνη με τα προτάγματά του, καθιστώντας το ουτοπικό και διακρίνοντάς το έτσι από την ιδεολογία.

Όπως διαπιστώνει ο Abensour (1973:213), στο πρώτο αυτό έργο του Owen, που είναι και το ευρύτερα γνωστό, δεν κάνει την εμφάνισή της καμία προβολή σε μελλοντικές φόρμες του κοινωνικού, αλλά αντιθέτως ο λόγος του τείνει προς μία απόπειρα εξορθολογισμού της υπάρχουσας κατάστασης. Τόσο στο θεωρητικό όσο και στο πρακτικό του έργο δεν εμφανίζεται αυτό που ο Mannheim (1997:286) καλεί ως «εμπράγματους όρους», εν προκειμένω κοινωνικής και οικονομικής υφής, οι οποίοι είναι αναγκαίοι προκειμένου το όνειρο ή το ενάρετο φρόνημα να μπορέσει να αποκτήσει προοπτική εκπλήρωσης. Μπορεί η κοινότητα του New Lanark να ήταν, σύμφωνα με τα μέτρα της εποχής της, υποδειγματική, όμως μετά βεβαιότητας δεν φέρει το χαρακτήρα, που ενδεχομένως βιάζεται να της αποδώσει ο Engels, της κομμουνιστικής κοινότητας. Εξάλλου, ο Owen επέλεξε να συστρατευθεί με τις ανώτερες τάξεις και να εγγυηθεί πως οι μεταρρυθμίσεις του δεν επρόκειτο να πλήξουν τα συμφέροντά τους και να προσβάλλουν τα προνόμια τους. Έτσι, ελπίζοντας ακόμη πως με την κατάλληλη εκπαίδευση οι κυβερνώντες θα μπορούσαν να «συνετιστούν» και να αλλάξουν πολιτική κατεύθυνση, και υπό την ανησυχία του να μην διαταραχθεί η κοινωνική ειρήνη, φαίνεται πως δεν είχε μπορέσει να συλλάβει την κοινωνική συγκρότηση και τις δυναμικές της στο πραγματικό τους μέγεθος.

Η παρατήρηση αυτή, η οποία είναι αναπόφευκτη υπό το πρίσμα μίας κριτικής αντιμετώπισής του, έχει συσκοτίσει αρκετά το ζήτημα, ιδίως στις περιπτώσεις που δεν συνοδεύεται από εποπτεία του υπόλοιπου έργου του. Αφενός οδηγεί σε απλουστευτικές κρίσεις, όπως αυτή του Hazlitt περί του στοχαστή της μίας ιδέας, και αφετέρου πυροδοτεί άλλες που υποστηρίζουν πως, με το προσωπείο του αυτοδημιούργητου και φαινομενικά αγαθού εργοστασιάρχη, ο Owen δεν επιχείρησε παρά την πραγμάτωση ενός συντηρητικού, ή στην καλύτερη περίπτωση ρομαντικού, οράματος με άκρως πατερναλιστικά έως και αντιδημοκρατικά χαρακτηριστικά (Abensour, 1973:220). Δεν χωράει αμφιβολία, όπως ήδη αναδείχθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, ότι οι διαφωτιστικές ιδέες, το πνεύμα του ωφελιμισμού, καθώς και η παλαιά πατερναλιστική παράδοση, με την οποία ο Owen ήρθε εξ ανάγκης σε επαφή, αφού είχε διαποτίσει το περιβάλλον μέσα στο οποίο ανατράφηκε, τον επηρέασαν βαθιά.

Ωστόσο, θεωρήσεις όπως οι παραπάνω είναι εξαιρετικά περιοριστικές, καθώς δεν δείχνουν να λαμβάνουν υπόψη μία παράμετρο που ο Engels (1963:380) είχε αντιληφθεί ήδη από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα: ότι μία θεωρητική προσέγγιση που συμπίπτει ακριβώς με την στιγμή ενός τόσο βίαιου κοινωνικού μετασχηματισμού σε μία ταξικά ανώριμη ακόμη κοινωνία θα είναι κι αυτή αναπόφευκτα ανώριμη. Το γεγονός πως ο Owen, παρά την πολυετή και επίπονη αφοσίωση του στο New Lanark, έμεινε τελικά ανικανοποίητος, είναι αποκαλυπτικό της αποδέσμευσής του από την πεποίθηση πως οι σταδιακές μεταρρυθμίσεις που δεν αμφισβητούσαν σθεναρά το υπάρχον σύστημα ήταν αρκετές. Αυτό δεν υποδηλώνει πως διαφοροποίησε τον αρχικό του στόχο, δηλαδή τη δημιουργία ενός εναλλακτικού πλαισίου κοινωνικής συμβίωσης, αλλά πως αντιλήφθηκε ότι μία πραγματικά νέα θεώρηση της κοινωνίας είναι εφικτή μόνον έξω από την υφιστάμενη κατάσταση. Έτσι, η απόφασή του να αναζητήσει ένα πιο πρόσφορο έδαφος, όπως αυτό της Αμερικής, για το «πείραμά» του αποδεικνύει πως επαναπροσδιόρισε τις προϋποθέσεις υπό τις οποίες η υλοποίηση του οράματός του θα ήταν δυνατή.

Η κριτική που εστιάζει στη δειλία του Owen να έρθει εξαρχής σε ευθεία αντιπαράθεση με τον καπιταλισμό φαίνεται να μην αποτιμά πλήρως αυτήν του την απόφαση. Ωστόσο, αυτή ακριβώς η «δειλία» είναι που τον ανάγκασε να μετατοπιστεί από τις πραγματιστικές μεθόδους που έως τότε ακολουθούσε και να αναζητήσει νέα υλικά για να πραγματώσει το όραμά του. Η συνδιαλλαγή του με τους αστούς, και εν τέλει η αποτυχία του να βρει ένα κοινό έδαφος μαζί τους, ανάγκασαν την έως τότε υποβόσκουσα ουτοπική διάσταση της σκέψης του να αναδυθεί εναργέστερα και να τον οδηγήσει σε νέα μονοπάτια. Στην ουσία, η πολυετής επιμονή του να μοιραστεί το όραμά του με την αστική τάξη, αλλά και η διαρκής επιδείνωση της κατάστασης, ήταν που εγκαθίδρυσαν μια αμφίδρομη κίνηση, όπως περιγράφει ο Buber (2000:19) τη διαδικασία εκδίπλωσης της ουτοπικής ιδέας, μεταξύ του πραγματικού και του επιθυμητού, η οποία αποτέλεσε τον πυρήνα της ουτοπικής του παρόρμησης. Η μέχρι τότε ανώριμη θεωρία του υποχρεώθηκε να μετασχηματιστεί, καθώς η ανωριμότητα που η εποχή προέβαλε μέσα από τις αντιφάσεις της και η αδυναμία του να τις εξισορροπήσει με τις απλές τεχνικές μεθόδους που είχε εφεύρει, έκαναν επιτακτικότερη την ανάγκη πλήρωσης του κενού με φαντασιακά μέσα.

Ανατρέχοντας και πάλι στον Buber, βρίσκουμε την ιδέα πως η ουτοπία δεν είναι παρά μία εικόνα του επιθυμητού, η οποία προκύπτει εξαιτίας της έλλειψης ενός ουσιαστικού και πρωταρχικού στοιχείου (Ροζάνης, 2007:18). Το πρωταρχικό στοιχείο της εικονοποιίας του

Owen ήταν η δημιουργία ενός ηθικού κόσμου, τον οποίο έβλεπε όλο και περισσότερο να οδηγείται σε εξαφάνιση. Υπό αυτό το πρίσμα, θα μπορούσε να συζητηθεί η άποψη πως, δυσαρεστημένος από την υπάρχουσα κατάσταση, ανέπτυξε την τάση επιστροφής σε ένα εξιδανικευμένο παρελθόν, όπου θα μπορούσε να βρει καταφύγιο· στο παρελθόν της ηθικής οικονομίας και της πατερναλιστικής παράδοσης της υπαίθρου που γνώριζε από την παιδική του ηλικία. Ωστόσο, μία τέτοια τοποθέτηση υπεραπλουστεύει το ζήτημα, καθώς αυτό που χαρακτηρίζει τον Owen δεν είναι η προσκόλλησή του σε μία εξωραϊσμένη μορφή του πρόσφατου παρελθόντος. Αν ήταν έτσι, πώς θα μπορούσε να είναι ταυτόχρονα υπέρμαχος της εκμηχάνισης και της τεχνολογικής επανάστασης, αναζητώντας έναν τρόπο ώστε να την αξιοποιήσει υπέρ του ανθρώπου; Πώς θα μπορούσε να συλλάβει μεταρρυθμίσεις και ιδέες βασισμένες ακριβώς πάνω στη νέα πραγματικότητα και όχι με προαπαιτούμενο την συνολική της απόρριψη; Πώς θα μπορούσε, τελικά, να συλλάβει την ανάγκη ανατροπής του υπάρχοντος και δημιουργίας ενός χώρου έξω από αυτό, εάν δεν ήταν σε θέση να αναγνωρίσει τις αρετές του μαζί με τα τρωτά του;

Αδιαμφισβήτητα στην ουτοπική σκέψη του Owen εντοπίζονται θραύσματα που αφορούν παρελθόντες τρόπους ύπαρξης, όμως βρίσκονται πολύ πιο μακριά από το πρόσφατο παρελθόν. Η εικόνα του παρελθόντος που αναβιώνει στη σκέψη του ανταποκρίνεται στη σύλληψη ενός κόσμου βαθιά ηθικού και απόλυτα δίκαιου, στον οποίο ο ατομικισμός καταρρέει και η ευτυχία νοείται μόνον ως συλλογικό κατόρθωμα και κεκτημένο. Πρόκειται για μία κατάσταση ύπαρξης που, υιοθετώντας τη διατύπωση του Benjamin, αντανακλάται σε ένα «πρωταρχικό παρελθόν» (Ροζάνης, 2017:41) και καθιστά την ιδέα της ουτοπίας ταυτόσημη με την ιδέα ενός απολεσθέντος παραδείσου που προβάλλεται στο μέλλον. Τι θα μπορούσε να είναι πιο συγγενές με τις ενθουσιάζουσες, κατά Benjamin, στο ασυνείδητο εικόνες μίας αρχαϊκής κοινότητας που εξασφαλίζει έναν αρμονικό και ισορροπημένο τρόπο ύπαρξης (Lowy & Sayre, 2018:24), από την ουενιστική κοινότητα που ως μόνο στόχο έχει την εξασφάλιση συνθηκών σύμφωνων προς την πραγματική ανθρώπινη φύση και ικανών να προάγουν την συλλογική ευτυχία; Εάν αυτές οι επιθυμητικές και ονειρικές εικόνες, που επιστρέφουν στα «πρωτόγονα σύμβολα της επιθυμίας» (2018:23), δεν ήταν παρούσες στη σκέψη του Owen, τότε πώς θα μπορούσε να εξηγηθεί η ανάγκη του να αποδράσει από το αυστηρό και περικλειστο περιβάλλον της βιομηχανικής Αγγλίας και να αναζητήσει ένα νέο τόπο πειραματισμού με πολύ περισσότερες κοινωνικές και πολιτικές ελευθερίες;

Το εγχείρημα της Νέας Αρμονίας αποδεικνύει πως μπορούμε πράγματι να κάνουμε λόγο για μία πραγματική στροφή τόσο στην σκέψη του Owen, όσο και στις πρακτικές της εφαρμογές. Όπως παρατηρεί ο Abensour (1973:224-8), το νέο αυτό κοινοτιστικό μοντέλο βρίσκεται πολύ μακριά από το δόγμα της σταδιακής χειραφέτησης εντός του υπάρχοντος συστήματος, στοιχείο που εντοπίζεται emphatically στην κοινότητα του New Lanark και στις έως τότε απόπειρες του εμπνευστή της. Στην Αμερική, το επίδικο της συγκρότησης μικρών κοινοτήτων είναι η όσο το δυνατόν ευρύτερη αναδόμηση της κοινωνικής ολότητας και όχι απλώς η εξάλειψη των αρνητικών της όψεων. Πρόκειται, στην ουσία, για ένα νέο μοντέλο ύφανσης του κοινωνικού ιστού, ικανό να υπερβεί την ανάγκη συνδιαλλαγής με τις υπάρχουσες δομές και να αναπτυχθεί πέρα από την ξεπερασμένη διαμεσολάβηση του κράτους, ως εγγυητή της κοινωνικής συνύπαρξης.

Η ιδέα αυτή, της υπέρβασης του κράτους και της απόρριψης της καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων, μόνο αναχρονιστική και συντηρητική δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί, αλλά αντιθέτως παραμένει ακόμη εξαιρετικά σύγχρονη. Ο Owen φτάνει σε αυτήν καταρρίπτοντας μία σειρά από αναληθείς καταφάσεις: πως η εδραίωση ενός εναλλακτικού μοντέλου ζωής είναι δυνατή στο πλαίσιο του υπάρχοντος· πως η ατομική ιδιοκτησία και κατ' επέκταση τα ιδιωτικά συμφέροντα δεν αποτελούν τροχοπέδη· πως όλοι, ακόμη και οι μεγαλοαστοί, μπορούν να απομακρυνθούν από τις λανθασμένες πεποιθήσεις και πρακτικές τους και να αντιληφθούν την πραγματική ουσία της ανθρώπινης φύσης· και πως, τελευταίο και σπουδαιότερο, η αλλαγή θα έρθει από τα πάνω. Τα σπέρματα της νέας αυτής ιδέας, σύμφωνα με την οποία ο μόνος δρόμος για την πραγματική κοινωνική μεταβολή ξεκινά από τα κάτω, δηλαδή από τους ίδιους τους εργαζομένους, χωρίς τη διαμεσολάβηση των αρχόντων, φαίνονται καθαρά στην πρωτοβουλία του Owen να παραδώσει τα ηνία της κοινότητας της Νέας Αρμονίας στα μέλη της, αφού πρώτα θα τους είχε προετοιμάσει με το παράδειγμα και τη διδασκαλία του.

Κύτταρο, λοιπόν, της κοινοτιστικής αυτής απόπειρας υπήρξαν τα «κοινά», νοούμενα είτε ως απελευθέρωση της γνώσης από τις επιτελέσεις της εξουσίας, είτε ως διάρρηξη της αντίληψης που θέλει την ανθρώπινη δημιουργικότητα πλήρως υποταγμένη στην εργασία και άρα σε σύγκρουση με ένα μοντέλο αμιγούς οικονομισμού, είτε ως κατάργηση των περίφρακτων ιδιωτικών χώρων και αγαθών. Με σύγχρονους όρους, το όραμα του Owen για την κοινότητα της Νέας Αρμονίας, εδράζεται στην επιδίωξη να δημιουργηθεί ένας «κατωφλιακός χώρος», που θα οδηγεί σε μία νέα κατάσταση ύπαρξης. Η κοινότητα του

New Lanark αποτελούσε στην ουσία ένα βιομηχανικό χωριό που ιδρύθηκε με ιδιωτική πρωτοβουλία και λειτουργούσε βάσει του καπιταλιστικού μοντέλου, σεβόμενο απολύτως το καθεστώς της ατομικής ιδιοκτησίας. Αντιθέτως, στη Νέα Αρμονία ο Owen κατέστησε εξαρχής σαφή, όπως φάνηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, την επιθυμία του η κοινότητα να λειτουργεί στη βάση της ισότιμης συμμετοχής των μελών της σε όλες τις διαδικασίες. Μία κοινότητα, δηλαδή, που θα αποτελούσε έναν γνήσιο «κοινό χώρο», υπό την έννοια ότι εντός της θα θεσπιζόταν ένας «κοινός κόσμος», υλικής και μη διάστασης, τον οποίο θα μοιράζονταν εξίσου τα μέλη της. Αυτή ακριβώς είναι η σημασία της «κατωφλιακής χωρικότητας», η οποία συνιστά χώρο για την εκδίπλωση νέων πρακτικών μοιράσματος και νέων επινοήσεων μακριά από τις κυρίαρχες και άνωθεν επιβεβλημένες χωρικές ταξινομίες (Σταυρίδης, 2018:84-7).

Ο Victor Turner (2017) ορίζει την κοινοκτημοσύνη ως εναλλακτικό τρόπο, προκειμένου οι άνθρωποι να αναλάβουν συλλογική δράση και να συν-διαμορφώσουν τη ζωή τους, διαρρηγνύοντας τα δεσμά τους με τους μηχανισμούς του κράτους και της αγοράς. Με επιφύλαξη μπορεί να υποτεθεί ότι αυτά τα δεσμά δεν θα μπορούσαν να καταργηθούν εντελώς στην περίπτωση της Νέας Αρμονίας – όπως ενδεχομένως και σε κάθε άλλη κοινότητα που σχηματίζεται εντός του ανεπτυγμένου δυτικού κόσμου –, καθώς, προκειμένου να επιβιώσει, θα παρέμενε υποχρεωμένη να διατηρήσει έναν ελάχιστο έστω βαθμό αλληλεπίδρασης με το εξωτερικό προς αυτήν καπιταλιστικό περιβάλλον. Ο Owen, για μία ακόμη φορά, στέκεται ασαφής ως προς τους όρους αποκοπής των μικρών αυτών συνεταιριστικών χωριών, δίχως να τεθεί σε κίνδυνο η επιβίωσή τους. Δεν αποσαφηνίζει με ποιον ακριβώς τρόπο θα μπορούσαν, εντός ενός άκρως βιομηχανοποιημένου περιβάλλοντος, να διασφαλίσουν την αυτάρκεια και την πλήρη αυτονομία τους. Πολύ περισσότερο, δεν είναι ικανοποιητική η θέση του, σύμφωνα με την οποία η δέσμευση όλων στην κοινή υπόθεση της συλλογικής ευτυχίας συνιστά επαρκή συνθήκη για τη διατήρηση και την επέκταση των κοινοτήτων. Αποδεικνύεται, και πάλι, πως όσον αφορά στην σφαιρική κατανόηση των κοινωνικών δυνάμεων και δυναμικών, ο Owen εξακολουθεί να υστερεί.

Η παρατήρηση αυτή δεν θα πάψει να τον ακολουθεί με την επιστροφή του στην Αγγλία, αλλά και ιδίως μέχρι το τέλος της ζωής του, οπότε και στρέφεται στο χλιασμό. Παρότι, με το εγχείρημα της Αμερικής, έχει αναδειχθεί σε αδιαμφισβήτητο ηγέτη του κοινοτιστικού σοσιαλισμού, όταν επιστρέφει στην Αγγλία και βρίσκει την εργατική τάξη ενδυναμωμένη και σε πολύ πιο προωθημένο επίπεδο ριζοσπαστικοποίησης, παγιδεύεται ξανά σε μία

αντιφατική συνθήκη. Από τη μία, αρνείται πια emphaticά τον ρεφορμισμό και την υιοθέτηση ενός μοντέλου σταδιακής χειραφέτησης, όμως από την άλλη, αντιστέκεται, εξίσου emphaticά, στην ιδέα της βίαιης διεκδίκησης στο πλαίσιο της ταξικής πάλης (Abensour, 1973:228). Έτσι, μέσα από μία ειδυλλιακή προοπτική αναδιπλώνεται στην ιδέα του κοινοτισμού, αναγορεύοντας την πρότυπη μικρό-κοινότητα σε πανάκεια, δίχως να εμβαθύνει περαιτέρω στην αναζήτηση του τρόπου, με τον οποίο θα μπορέσουν οι εργάτες να κατακτήσουν την αυτονομία τους μέσα σε ένα περιβάλλον ακραία ανταγωνιστικό και εχθρικό.

Η αδυναμία, βέβαια, του Owen να πραγματοποιήσει το άλμα από την ουτοπία στην επανάσταση δεν απαξιώνει το έργο του, και ιδίως αυτό που χρονολογείται από το 1825 και μετά. Αυτή, άλλωστε, είναι και η βασική του διαφορά από τον Marx, η «ουτοπία» του οποίου, όπως έχει παρατηρήσει ο Martin Jay (Ροζάνης, 2017:22), αφορά μία διαδικασία κοινωνικής μεταβολής που μπορεί να υλοποιηθεί μόνο υπό ορισμένες συνθήκες και προϋποθέσεις άρρηκτα συνδεδεμένες με το ξέσπασμα της επανάστασης. Μόνο υπό αυτό το πρίσμα και με αυτήν την προσδοκία η κοινότητα έχει, με μαρξιστικούς όρους, νόημα. Αντιθέτως, ο Owen αφήνει το εν λόγω ζήτημα ανοιχτό ως μία ενδεχομενικότητα για το μέλλον. Δεν θέτει ως προϋπόθεση τις επαναστατικές διεργασίες, ούτε έναν ορίζοντα υπό τον οποίο οι συνθήκες πραγματωμένες με έναν ορισμένο τρόπο, πόσω δε μάλλον με τη χρήση βίαιων μέσων, θα μπορέσουν να οδηγήσουν στην κοινωνική μεταβολή. Αλλά προοικονομεί το μέλλον.

Οι μικρές συνεταιριστικές του κοινότητες εμφανίζονται ως ουτοπικές εικόνες, δηλαδή ρωγμές στον άξονα του χρόνου και της ιστορίας, υπό την επίδραση του φαντασιακού που προβάλλει «ex nihilo ενοράσεις» (Ροζάνης, 2017:15), οι οποίες προφητεύουν ένα μέλλον ανεξάρτητο ως προς την ιστορική του πραγμάτωση. Έτσι, η ουτοπία του δεν προσφέρει μία σαφή και ολοκληρωμένη οπτική αναπαράσταση του μέλλοντος, αλλά σκιαγραφεί αδρά και αχνά το περίγραμμά του, προοιωνίζοντας αυτό που ενδεχομένως θα μπορούσε να σχηματιστεί με την έξοδο από μία κατάσταση του μη-ακόμη-είναι και την εκπλήρωση του Είναι (Ροζάνης, 2017:10, 33, 41).

Σύμφωνα με τον David Graeber (2012:159), ως προοικονιστική ορίζεται κάθε πολιτική που απηχεί μία μορφή αντίστασης, στην οποία συμπυκνώνεται η προκλητική επιμονή του να ενεργεί κάποιος ως να ήταν ήδη ελεύθερος. Στον πυρήνα της προοικόνισης βρίσκεται η

καθημερινή εναλλακτική δράση, η ανατρεπτικότητα της οποίας είναι ανάλογη προς το βαθμό επινοητικότητας και δημιουργικότητας του κινήματος ή της κοινότητας που επινοεί τις συλλογικές αυτές διαδικασίες (Kinnna, 2016:215). Στο βαθμό, λοιπόν, που οι δρώντες στο εσωτερικό των ουενιστικών κοινοτήτων κατόρθωσαν να μετασχηματίσουν πλευρές της υφιστάμενης πραγματικότητας, κατόρθωσαν και να καθρεφτίσουν, ή να προεικονίσουν, στο παρόν τις μελλοντικές δυνατότητες.

Όπως κάθε κοινοτιστική απόπειρα, έτσι και οι ουενιστικές κοινότητες έθεσαν, από τη δημιουργία τους, τις ορίζουσες για την υλοποίηση του οράματος που τις ενέπνευσε. Αυτό στην περίπτωση του Owen μεταφράζεται διττά, καθώς διαπλέκονται δύο δυναμικές: από τη μία οι τεχνοκρατικές μέθοδοι που εφευρίσκει ο Owen, προκειμένου να οργανώσει τις κοινότητες, και από την άλλη οι δημιουργικές δυνάμεις που αναδύονται αυθόρμητα στο εσωτερικό τους και ανανεώνουν τα μέσα και τον τρόπο πραγμάτωσής τους. Τόσο η κοινότητα του New Lanark, όσο και αυτή της Νέας Αρμονίας, παρά τη μικρή της διάρκεια, αποτέλεσαν ζωντανούς οργανισμούς που κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν προκλήσεις, εμπόδια και αναταραχές στο ιστορικό τους παρόν. Η αναμέτρησή τους με την πραγματικότητα άνοιξε, λοιπόν, νέους δρόμους στη σκέψη του Owen και κινητοποίησε ακόμη περισσότερο το φαντασιακό του. Έτσι, παρόλο που τα σύμβολα της επιθυμίας παρέμειναν σταθερά, αφού από την αρχή ως το τέλος ο Owen στόχευε στη δημιουργία ενός ηθικού κόσμου, δεν έπαψαν να αντανακλούν σε μία μόνιμα επερχόμενη, και ποτέ πλήρως εδραιωμένη και ολοκληρωμένη, κατάσταση.

Η προεικόνιση, λοιπόν, σε αυτό το πλαίσιο θα μπορούσε να είναι διττή: άλλοτε αναδυόμενη μέσα από τις πολιτικές διακυβέρνησης που συνειδητά σχεδίαζε ο Owen και άλλοτε ως αποτέλεσμα των αυθόρμητων και απροσχεδιαστων πρακτικών που προέκυπταν στο εσωτερικό των ζωντανών αυτών κοινοτήτων. Οι προσανατολισμένες προς το μέλλον πρακτικές στο εσωτερικό των κοινοτήτων καθορίζονταν από την «φαντασιακή προβολή» (Bloch, 2017:12) του μη-είναι, καθώς ανταποκρίνονταν σε μία ιδεατή εικόνα του Owen για το πώς θα έπρεπε να είναι ο κόσμος και πώς θα έπρεπε να λειτουργούν οι άνθρωποι μέσα σε αυτόν. Μία ιδεατή, και για αυτό ουτοπική, εικόνα ενός νέου, εναλλακτικού, κόσμου σύμφωνου προς τον ορθολογισμό που ο Owen θεωρούσε ως την πραγματική ανθρώπινη φύση. Όπως, με πιο απλούς όρους, το έθεσε ο K. Polanyi (2007:165), ο Owen δεν απευθύνθηκε αποκλειστικά τους εργάτες, αλλά σε όλους όσοι έμειναν ανυπεράσπιστοι και χρειάζονταν έναν εναλλακτικό τρόπο ύπαρξης. Με τη βοήθειά του θα έπαυαν να είναι

θύματα των μηχανών και θα μπορούσαν να αναπτύξουν προς όφελός τους όλες τις εγγενείς τους δυνατότητες.

Το μόνο, λοιπόν, σταθερό και σαφώς ορισμένο συστατικό στοιχείο της εικόνας αυτής ήταν η εμμενής και έμφυτη, κατά τον Owen, ιδιότητα του ανθρώπου ως ορθολογικού όντος που δεν επιζητά άλλο παρά την απόλυτη ευτυχία και ευημερία, σε υλικό και μη επίπεδο. Πρόκειται για ένα όραμα με ηθικό κατά κύριο λόγο πρόσημο, το οποίο δεν μπορεί να επιτρέψει στο παρόν να παγιώσει την εικόνα ενός σαφώς ορισμένου μέλλοντος, ιδίως εφόσον η μελλοντική αυτή προβολή δεν ορίζεται με σαφήνεια. Έτσι, η πραγματικότητα δεν ενσωματώνει παρά με ενορατικό τρόπο τα ψήγματα μίας άλλης κοινωνικής κατάστασης, παραπέμποντας σε ένα πάντα ρευστό, και γι' αυτό το λόγο ανοιχτό, ιστορικό πλαίσιο.

3β. Η ουτοπία του Owen και τα σύγχρονα εγχειρήματα

Το γεγονός πως οι ουενιστικές κοινότητες προσπάθησαν να αποτελέσουν χωρικότητες που θα καταργούσαν τη σχέση εξάρτησης με το δίπολο αγορά-κράτος θέτει αυτόματα το πλαίσιο ενός διαλόγου ανάμεσα στη σκέψη του Owen και τα σύγχρονα εγχειρήματα της Κ.Α.Λ.Ο. Τόσο στις απόπειρες του πρώτου, όσο και σήμερα, το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στο κατά πόσο θα ήταν εφικτή η δημιουργία μίας εναλλακτικής κοινωνικής δομής που θα βρίσκεται είτε πιο κοντά, όπως το New Lanark του Owen, είτε πιο μακριά, όπως η Νέα Αρμονία, από το κυρίαρχο μοντέλο κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης. Η εναλλακτική αυτή δομή οφείλει να διέπεται από αρχές διάφορες προς τον καπιταλισμό, όπως η αλληλεγγύη, η αμοιβαιότητα και ο εκδημοκρατισμός των κοινωνικών και εργασιακών σχέσεων. Οι αρχές αυτές, οι οποίες βρίσκονται ακόμη στο κέντρο όλων των εναλλακτικών εγχειρημάτων, δεν είναι άλλες από εκείνες που και ο Owen προσπάθησε να εισαγάγει. Αποτέλεσμα της εισαγωγής αυτών των αρχών είναι μία κοινωνία που, αναγνωρίζοντας την ισοτιμία μεταξύ των μελών της, καλλιεργεί την κουλτούρα της συμμετοχής και την αλληλοβοήθεια σε όλα τα επίπεδα της καθημερινής πρακτικής.

Σύμφωνα με τον Laville (2010:27), η αλληλεγγύη αποτελεί βασική έννοια των αρχών του 19^{ου} αιώνα, όταν, προκειμένου να περιοριστούν οι οδυνηρές επιπτώσεις της οικονομίας της αγοράς, αναδύθηκαν εναλλακτικοί τρόποι κοινωνικής οργάνωσης, όπως οι κοινότητες, τα σωματεία και οι επαγγελματικές ενώσεις. Η συγκρότηση τέτοιων οργανώσεων εισήγαγε, και πάλι σύμφωνα με τον Laville, την έννοια της εκούσιας αμοιβαιότητας ανάμεσα σε ίσους και ελεύθερους, στο πλαίσιο των εγχειρημάτων τους, ανθρώπους. Έτσι, οι απόπειρες αυτές διαφοροποιήθηκαν από την απλή φιλανθρωπία, η οποία ευδοκίμει σε συνθήκες ανισότητας. Η μετατόπιση αυτή είναι αρκετά εναργής στη μετάβαση του Owen από την αγνή φιλανθρωπία προς τον σοσιαλιστικό κοινοτισμό, αφού, όπως φάνηκε παραπάνω, προσπάθησε να εισαγάγει δομές που, στην βάση της κοινότητας συμφερόντων και επιδιώξεων, προωθούσαν την ισότητα σε όλα τα επίπεδα. Η ίδια ακριβώς τάση εντοπίζεται και στα σύγχρονα εγχειρήματα, τα οποία βασίζονται στην εκούσια συμμετοχή, την ισοτιμία των μελών και τις αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες διακυβέρνησης, προκειμένου να προωθήσουν το κοινό καλό και να ενδυναμώσουν τους δεσμούς αμοιβαιότητας των συμμετεχόντων (Νικολόπουλος & Καπογιάννης, 2019:21). Έτσι, και στις δύο περιπτώσεις αναδεικνύεται η σημασία ενός συστήματος ηθικών κανόνων που δημιουργούν και

μοιράζονται τα μέλη του εγχειρήματος, προκειμένου να καλύψουν τις ανάγκες που προκύπτουν μέσα από μια πληθώρα ευρύτερων κοινωνικών διαδικασιών, όπως η διαχείριση αγαθών και πόρων, η οργάνωση της εργασίας, οι συναλλαγές, οι τύποι παραγωγής, κ.ά. Με αυτόν τον τρόπο, εγκαινιάζεται ένας «τόπος δια-μεσολάβησης» (Νικολόπουλος & Καπογιάννης, 2019:29) που επιτρέπει το συνδυασμό διαφόρων μορφών εργασίας, οικονομικής οργάνωσης, συναλλαγών και παραγωγής.

Χωρίς να επιχειρείται εδώ η εξομοίωση του βιομηχανικού 19^{ου} αιώνα με τον ύστερο καπιταλισμό, είναι φανερό πως η ανάδυση των εναλλακτικών πρακτικών βρίσκεται σε άμεση και σταθερή σχέση με τις αντινομίες και τις κρίσεις που γεννά η ελεύθερη οικονομία. Αρχικά, σε επίπεδο προτάγματος επιδιώκεται η ενδυνάμωση του κοινωνικού έναντι του οικονομικού, μέσω της δημιουργίας κοινωνικών χώρων, η λειτουργία των οποίων δεν ρυθμίζεται από τις οικονομικές αρχές και τους νόμους της αγοράς. Ειδικότερα σε περιόδους κρίσης, οι χώροι αυτοί μπορούν να αποτελέσουν και μία σημαντική δικλείδα ασφαλείας. Όπως ανέδειξαν μελέτες σχετικές με την οικονομική κρίση της προηγούμενης δεκαετίας (Kawano, 2010· Αφουξενίδης, 2015· Καβουλάκος & Γριτζάς, 2015· Adam, 2018· Kalogeraki, Papadaki & Pera Ros, 2018· Μάρας, 2022), η επιδείνωση των υλικών συνθηκών ζωής και η αποστέρηση των κοινωνικών δικαιωμάτων συνετέλεσαν στην ενίσχυση πολλών δομών αλληλεγγύης, όπως οι «ομάδες χωρίς μεσάζοντες», οι συλλογικές κουζίνες, τα συνεταιριστικά ή κοινωνικά καταστήματα, τα αυτοδιαχειριζόμενα κοινωνικά ιατρεία και φαρμακεία, κ.ά. Παράλληλα, ενισχύθηκαν εναλλακτικές οικονομικές πρακτικές (ανταλλαγές προϊόντων, χρήση εναλλακτικών τοπικών νομισμάτων, ανταλλαγές μονάδων χρόνου) που στόχευαν στην προώθηση των αχρήματων συναλλαγών. Επανάκαμψαν έτσι, πιο δυναμικά, παλαιότερα εγχειρήματα, όπως οι Τράπεζες Χρόνου και τα ανταλλακτικά ή χαριστικά παζάρια, ενώ διευρύνθηκαν τα δίκτυα ανταλλαγών και δημιουργήθηκαν περισσότερα «κοινωνικά κέντρα» στον αστικό χώρο που επιχείρησαν να δικτυωθούν μεταξύ τους.

Το ζήτημα της διασύνδεσης και της επικοινωνίας των κατά τόπους δομών αλληλεγγύης, συνεργατικών εγχειρημάτων και συνεταιρισμών έχει αρκετό ενδιαφέρον, καθώς αποτελεί μία ακόμη σύγκλιση ανάμεσα στους φορείς της Κ.Α.Λ.Ο και τις απόπειρες του Owen. Υπό αυτήν την οπτική γωνία, οι δράσεις αλληλεγγύης αποκτούν διττό χαρακτήρα: από τη μία αποσκοπούν στην άμεση ανακούφιση των ομάδων που πλήττονται, ενώ ταυτόχρονα, μέσω της δημιουργίας ενός δικτύου αλληλεγγύης, επιδιώκεται η ενίσχυση και ο

πολλαπλασιασμός εγχειρημάτων και πρακτικών που μεταβάλλουν τη φύση των κοινωνικών σχέσεων και προτείνουν ένα εναλλακτικό μοντέλο κοινωνικής ύπαρξης. Προάγουν, έτσι, μία εναλλακτική «κοινωνική κατασκευή», που δεν ανταποκρίνεται απλώς στην κάλυψη επειγουσών αναγκών με φιλανθρωπικό πρόσημο, αλλά στην ουσιαστική συμπερίληψη των ευάλωτων πολιτών, προκειμένου να μπορέσουν να ενδυναμωθούν και να λειτουργήσουν αυτόνομα, συμμετέχοντας στη λήψη αποφάσεων και ρυθμίζοντας οι ίδιοι τις παραμέτρους της κοινωνικής τους ζωής.

Για το λόγο αυτό, άλλωστε, προωθείται η ανοιχτή συμμετοχή στις συλλογικές δράσεις, επιδιώκεται η πολυεπίπεδη αυτονομία των εγχειρημάτων και υιοθετούνται εναλλακτικές πρακτικές σε όλα τα πεδία της ανθρώπινης πράξης. Έτσι, όπως ακριβώς συνέβη και στην περίπτωση του Owen, οι φορείς της Κ.Α.Λ.Ο, υπερβαίνοντας τον οικονομισμό, εμπλέκονται σε ποικίλες ψυχαγωγικές, καλλιτεχνικές ή εκπαιδευτικές δραστηριότητες. Τότε είναι που μορφοποιούνται συλλογικά εγχειρήματα όπως αυτά που ακολουθούν: εναλλακτικά καφενεία, ομάδες που οργανώνουν εκδηλώσεις και κινηματογραφικές προβολές, κοινωνικά κέντρα που προσφέρουν υποστηρικτικά μαθήματα, λειτουργούν ηλεκτρονικές πλατφόρμες «ανοιχτού» λογισμικού, διοργανώνουν παρουσιάσεις βιβλίων και σεμινάρια, οργανώνουν και διαχειρίζονται δανειστικές βιβλιοθήκες, συνεργάζονται με τοπικές καλλιτεχνικές συλλογικότητες ή συμμετέχουν σε πρωτοβουλίες με στόχο τη φροντίδα των «κοινών» αστικών χώρων (Μάρας, 2022:97, 102, 125-32).

Όλες αυτές οι πρωτοβουλίες, ακόμη και αν τελικά οδηγήθηκαν σε αποτυχία, άφησαν ορατά ίχνη. Οι ουενιστικές ιδέες συνέχισαν να διαδίδονται και μετά τη διάλυση των κοινοτήτων του Owen μέσα από πρακτικές που υιοθετούσαν ομάδες της εργατικής τάξης. Για παράδειγμα, στην Αγγλία λειτουργούσαν μέχρι το 1850 περίπου επτακόσια αναγνωστήρια και «επιστημονικοί σύλλογοι» κατά τα ουενιστικά πρότυπα (Mann, 2009:659), ενώ, για πολλά χρόνια, διατηρήθηκαν τα ριζοσπαστικά χαρακτηριστικά των οικονομικών και συνεταιριστικών πρακτικών που πρόκρινε ο Owen (Mann, 2009:663). Ανάλογη είναι η τάση που παρατηρείται και στα σύγχρονα εγχειρήματα της Κ.Α.Λ.Ο, αφού παρά τους περιορισμούς και τα εμπόδια που αντιμετωπίζουν, παρά τις άκαρπες προσπάθειες, συνεχίζουν να συμβάλλουν στην ανάδειξη εναλλακτικών πρακτικών που προωθούν την

κουλτούρα της συλλογικότητας, της αλληλεγγύης και του εκδημοκρατισμού των κοινωνικών σχέσεων.

Συμπεράσματα

Όπως φάνηκε από τα προηγούμενα κεφάλαια, ο Owen, ήδη πριν από την ενηλικίωσή του, προέβη σε μία σειρά διαπιστώσεων, η σημασία των οποίων ήταν καθοριστική για την διαμόρφωση των οραματικών ιδεών του. Μελετώντας το κοινωνικό-οικονομικό περιβάλλον του, αρνήθηκε πως ο ανταγωνισμός, τον οποίο ταύτισε με την αδικία, αποτελούσε αναγκαία σταθερά της προόδου. Απέφυγε, έτσι, να συμβιβαστεί με έναν ακραιφνή οικονομισμό, ο οποίος αξιολογούσε ως σημαντικό μόνον ό,τι μπορούσε να οδηγήσει σε διόγκωση της συσσώρευσης και του κέρδους

Οι θέσεις αυτές σε συνδυασμό με την πεποίθησή του πως ο άνθρωπος ήταν ένα εγγενώς ορθολογικό και τελειοποιήσιμο ον, προορισμένο να ευτυχίσει, ώθησαν τον Owen να αναζητήσει τις αρχές για έναν εναλλακτικό κοινωνικό χώρο. Στον χώρο αυτόν, οι κοινωνικές σχέσεις δεν θα ρυθμιζόνταν με βάση τους νόμους της αγοράς. Μάλιστα, ήδη από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα, ο Owen είχε καταλήξει στο συμπέρασμα πως ο μόνος τρόπος δημιουργίας αυτής της νέας χωρικότητας ήταν η συγκρότηση κοινοτήτων. Η πρώτη αμιγώς βιομηχανική κοινότητα του New Lanark επιβεβαίωσε σε σημαντικό βαθμό την αναγκαιότητα μεικτών αγροτοβιομηχανικών κοινοτήτων, οι οποίες θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν αφθονία αγαθών και συνθήκες κατάλληλες για την ανάπτυξη των εγγενώς θετικών ιδιοτήτων των ατόμων σε όλα τα επίπεδα. Η σταδιακή ανάδυση ενός νέου συλλογικού υποκειμένου μέσα από το συνεταιριστικό κοινοτικό πλαίσιο θα έθετε τις βάσεις για την ηθική αναγέννηση της ανθρωπότητας.

Στην πειραματική κοινότητα της Σκωτίας επιβεβαιώθηκε η υπόθεση σύμφωνα με την οποία η μεταβολή των συνθηκών μπορεί να οδηγήσει σε αλλαγή της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Ωστόσο, ο Owen αντιλήφθηκε σύντομα πως δεν ήταν δυνατό να προχωρήσει σε ριζικότερες μεταρρυθμίσεις εάν οι πρακτικές δεν συμβαδίζουν με τις αρχές της κοινωνικής συγκρότησης. Έτσι, η ίδια η εμπειρία του στο πεδίο κατέρριψε την αρχική του πεποίθηση πως η συνδιαλλαγή με την αστική τάξη θα μπορούσε να προωθήσει το σχέδιο του. Αντιλήφθηκε πως η εξουσία του ενός θα έπρεπε να αντικατασταθεί από συλλογικές ενδοκοινοτικές διαδικασίες με ισότιμη συμμετοχή όλων, ανεξαρτήτως φύλου ή άλλων κοινωνικών διακρίσεων. Στην ουσία, σκιαγράφησε την κατάργηση των ιεραρχικών δομών εξουσίας, ζήτημα πολύ κομβικό μέχρι και σήμερα για τα εγχειρήματα που βασίζονται στην αυτοδιαχείριση και την αμοιβαιότητα. Τόσο η ιδέα του περί αυτοδιοίκησης των κοινοτήτων,

όσο και οι απόψεις του σχετικά με την άρση κάθε αποκλεισμού στην εκπαίδευση, την εργασία και τις κοινωνικές διαδικασίες εν γένει, τον φέρνουν σε ευθεία σύγκρουση με τις αρχές του καπιταλισμού και ταυτόχρονα αναδεικνύουν την πρώιμη και στενή του σχέση με το πεδίο της Κ.Α.Λ.Ο.

Ακόμη πιο ενδιαφέρον όμως είναι το γεγονός ότι ο Owen προέβη σε μία κριτική του κεφαλαιοκρατικού πολιτισμού χωρίς να τον έχει δει στην πλήρη ανάπτυξή του. Ο ουτοπισμός του, κατέδειξε την τρομερή αλλοίωση που επιφέρει το καπιταλιστικό περιβάλλον στη φύση των ανθρώπων. Υπό αυτήν την οπτική γωνία, το έργο του ωθεί στην χειραφέτηση, μέσα από έναν *νέο ηθικό κόσμο και πολιτισμό*, όπου η ανθρωπότητα θα μπορούσε να ανακαλύψει μία εναλλακτική μορφή ύπαρξης, πέρα από τους καθιερωμένους θεσμούς, όπως αυτός του γάμου και της ιδιοκτησίας, και πέρα από την εκμετάλλευση των οικονομικών σχέσεων. Ο νέος αυτός κόσμος, που αναγγέλθηκε με τον σχεδιασμό της κοινότητας της Νέας Αρμονίας, είναι απαλλαγμένος από κάθε τύπο εξαναγκασμού ή τιμωρίας και περιλαμβάνει κάθε μία και κάθε έναν που επιθυμεί να νοσηματοδοτήσει εκ νέου τους όρους και τις συνθήκες της ζωής του.

Η παράμετρος αυτή είναι πολύ ουσιώδης, καθώς αποτελεί μέχρι σήμερα βασικό συστατικό στοιχείο όλων των εγχειρημάτων της Κ.Α.Λ.Ο. Η διακυβέρνηση μέσω της θέσπισης αμεσοδημοκρατικών διαδικασιών, η κατάργηση του χρήματος ως του μόνο μέτρου αξίας των συναλλαγών, η ισότιμη πρόσβαση όλων σε κοινούς πόρους και αγαθά, καθώς και ο σχηματισμός ενός οικοσυστήματος κοινοτήτων είναι μερικά από τα ζητήματα που απασχόλησαν έντονα τον Owen και που συνεχίζουν να βρίσκονται στο επίκεντρο της προβληματικής που εστιάζει την οικοδόμηση ενός σύγχρονου εναλλακτικού οικονομικού συστήματος.

Πολλές συγκλίσεις αναδύονται ακόμη μέσα από μία συγκριτική μελέτη των σύγχρονων φορέων της Κ.Α.Λ.Ο με τις προτάσεις του Owen. Αφορούν σε ζητήματα εκπαιδευτικής πολιτικής, επικοινωνίας των κοινοτήτων με το περιρρέον καπιταλιστικό περιβάλλον, ψυχαγωγίας και ενίσχυσης των κοινοτικών δεσμών, καλλιέργειας κοινοτικών κήπων, συμμετοχής σε συλλογικές κουζίνες ή άλλες μορφές εγχειρημάτων. Μέσα από αυτές τις ποικίλες και πολύ σημαντικές επιμέρους συγκλίσεις, διακρίνεται όμως μία ακόμη πολύ ενδιαφέρουσα πτυχή. Ο Owen έδειξε μέσα από τους πειραματισμούς του ότι η υιοθέτηση ενός εναλλακτικού τρόπου ύπαρξης εντός, αλλά και εκτός, του καπιταλιστικού πλαισίου

δεν είναι ανέφικτη. Απέδειξε, ακόμη, πως απέναντι σε ένα μεταβαλλόμενο και εχθρικό περιβάλλον, οι δυνατότητες επινόησης νέων μεθόδων και πρακτικών με στόχο τον εκδημοκρατισμό των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων είναι απεριόριστες. Είτε ως αντιστάθμισμα μίας καπιταλιστικά οργανωμένης κοινωνίας, είτε ως προβολή ενός εναλλακτικού κοινωνικού χώρου έξω από το υπάρχον μοντέλο, τα σύγχρονα εγχειρήματα της Κ.Α.Λ.Ο, μπορούν να διαδραματίσουν, όπως έκαναν άλλοτε οι ουενιστικές κοινότητες, κρίσιμο ρόλο σε μία διαδικασία ριζοσπαστικής ή σταδιακής αποδόμησης των συμβατικών κοινωνικό-οικονομικών σχέσεων.

Βιβλιογραφία

- Abensour, M. (1973). *Les formes de l'utopie socialiste-communiste ; essai sur les communisme critique et l'utopie*. (Thèse par le Doctorat d'Etat en Droit). Université de Paris 1.
- Bloch, E. (2017). *Ουτοπία και Επανάσταση*. (Στ. Ροζάνης, Μετ.). Αθήνα: Έρασμος.
- Bollier, D. (2016). *Κοινά: Μια σύντομη εισαγωγή*. (Γ. Θεοχάρης, Μετ.). Αθήνα: Angelus Novus.
- Carmony, D. F., & Elliott, J. M. (1980). New Harmony, Indiana: Robert Owen's Seedbed for Utopia. *Indiana Magazine of History*, 76 (3), 161–261. DOI: <http://www.jstor.org/stable/27790455>
- Cassirer, E. (2008). *Το πνεύμα του Διαφωτισμού*. (Γ. Λυκιαρδόπουλος, Μετ.). Αθήνα: Έρασμος.
- Claeys, R. (Ed.). (2016). *Selected Works of Robert Owen. Early Writings*. (vol. 1). London & New York: Routledge. Taylor & Francis Group.
- (2016). *Selected Works of Robert Owen. The development of Socialism*. (vol. 2). London & New York: Routledge. Taylor & Francis Group.
- (2016). *Selected Works of Robert Owen. The Book of the New Moral World*. (vol. 3). London & New York: Routledge. Taylor & Francis Group.
- (2016). *Selected Works of Robert Owen. The life of Robert Owen. Index to the Selected Works of Robert Owen*. (vol. 4). London & New York: Routledge. Taylor & Francis Group.
- Cohen, D. (2010). *Η ευημερία του κακού: Μία (ανήσυχη) εισαγωγή στην οικονομία*. (Τ. Γιαννίτσης, Μετ.). Αθήνα: Πόλις.
- Connors, R. J. (1999). Frances Wright: First Female Civic Rhetor in America. *College English*, 62(1), 30–57, DOI: <https://doi.org/10.2307/378898>
- Desroches, H. (1965). *Socialismes et sociologie religieuse. Genèses*. Paris : Edition Cujas
- Drolet, M. & Frobert, L. (2021) Robert Owen and Continental Europe, *History of European Ideas*, 47 (2), 175-190.
- Engels, F. (1985). *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*. (Μέρος Α', 2^η έκδ.). (Λ. Αποστόλου, Μετ.). Αθήνα: Δημιουργία.
- (1989). *Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία*. (Μέρος Β', 2^η έκδ.). (Λ. Αποστόλου, Μετ.). Αθήνα: Δημιουργία.
- (1963). *Αντί-Ντύρινγκ*. (Τ. Στεργίου, Μετ.). Αθήνα: Αναγνωστίδης.
- (2006). *Σοσιαλισμός, Ουτοπικός και Επιστημονικός*. (Δ. Κυρίλου, Μετ.). Αθήνα: Εκδόσεις Μαρξιστικό Βιβλιοπωλείο.

- Fabian Society (Great Britain)., & Joad, C. E. M. 1891-1953. (Cyril Edwin Mitchinson). (1917). Robert Owen, idealist. *Fabian Tract*, 182. DOI: <https://jstor.org/stable/community.29886726>
- Graeber, D. (2012) Dead zones of the imagination: on violence, bureaucracy, and interpretive labor. The 2006 Malinowski Memorial Lecture. *HAU: Journal of ethnographic theory*, 2 (2), 105-128.
- Godwin, W. (2022). *Περί Πολιτικής Δικαιοσύνης*. (τ.1^{ος}). (Στ. Κακαδέλης, Μετ.). Αθήνα: Χίμαιρα.
- Hobsbawm, J.E. (1992). *Η Εποχή των Επαναστάσεων: 1789-1848* (Μ. Οικονομοπούλου, Α. Κάσδαγλη, Μετ.). Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- (1994). *Η Εποχή του Κεφαλαίου: 1848-1875*. (Δ. Κούρτοβικ, Μετ.). Αθήνα: ΜΙΕΤ.
- Kellner, D. (2019). *Ερνστ Μπλοχ, Ουτοπία και Κριτική της Ιδεολογίας*. (Γ. Λυκιαρδόπουλος & Στ. Ροζάνης, Μετ.). Αθήνα: Έρασμος.
- Kinna, R. (2016). Utopianism and Prefiguration. Στο Chrostowska, S. and Ingram, J. (eds). *Political Uses of Utopia: New Marxist, Anarchist, and Radical Democratic Perspectives*. (pp. 198-218). New York, NY: Columbia University Press. DOI: <https://theanarchistlibrary.org/library/ruth-kinna-utopianism-and-prefiguration>
- Löwy, M. & Sayre, R. (2018). *Η ρομαντική ουτοπία του Βάλτερ Μπένγιαμιν*. (Ρ. Πεσσάχ, Μετ.). Αθήνα: Έρασμος.
- Mannheim, K. (1997). *Ιδεολογία και Ουτοπία*. (Γ. Ανδρουλιδάκης, Μετ.). Αθήνα: Γνώση.
- Μαρξ, Κ. (2002). *Το Κεφάλαιο: Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*. (τ.1^{ος}). (Π. Μαυροματάκης, Μετ.). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- (2015). *Επιστολές στον Κούγκελμαν*. (Β. Παπαρήγα, Μετ.). Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- (2022). *Βασικές γραμμές της κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας: Παράρτημα από τα οικονομικά χειρόγραφα 1850-1861*. (Δ. Διβάρης, Μετ.). Αθήνα: Στοχαστής.
- (1975). *Οικονομικά και Φιλοσοφικά Χειρόγραφα*. (Μ. Γραμμένος, Μετ.). Αθήνα: Γλάρος.
- Miliband, R. (1954). The Politics of Robert Owen. *Journal of the History of Ideas*, 15(2), 233–245. DOI: <https://doi.org/10.2307/2707769>
- Νταρντό, Π. & Λαβάλ, Κ. (2020). *Κοινό: Δοκίμιο για την επανάσταση στον 21^ο αιώνα*. (Π. Αγγελόπουλος & Β. Ιακώβου, Μετ.). Αθήνα: Εκκρεμές.
- Ντωτρώ, Ζ., Αρμάν, Φ. & Μορτόν Α. (χ.χ.). *Οι τρεις μεγάλοι πρόδρομοι του επιστημονικού σοσιαλισμού: Σαιν-Σιμόν, Φουριέ, Όουεν. Η ζωή και το έργο τους*. (Χρ. Βραχινιάρη, Μετ.). Αθήνα: Πανόραμα.
- Owen, R. (2007). *Μία Νέα Θεώρηση της Κοινωνίας*. (Β. Δρουκόπουλος, Α. Μιχαλάκης & Ν. Χριστοδουλάκης, Μετ.). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.

— (1817). *Observations on the effect of the Manufacturing System: With Hints for the Improvement of Those Parts of it Which are Most Injurious to Health and Morals*. (2nd edition). London, Edinburgh & Glasgow.

Πολάνυι, Κ. (2007). *Ο μεγάλος μετασχηματισμός*. (Κ. Γαγανάκης, Μετ.). Θεσσαλονίκη: Νησίδες.

Polanyi, K. (2014). *Η απαρχαιωμένη αγοραία νοοτροπία μας*. (Γ. Περτσάς, Μετ.). Αθήνα: Στάσει Εκπίπτοντες

Podmore, F. (1905). Robert Owen and Cooperation. *The Economic Journal*, 15 (58), 257–265. DOI: <https://doi.org/10.2307/2221015>

Ροζάνης, Στ. (2017). *Η ουτοπία και οι εικόνες της*. Αθήνα: Έρμα.

Schwanck, Q. (2020). Robert Owen's influence on French republicanism in the first half of the nineteenth century: the role of former Saint-Simonians and their networks (Pierre Leroux, Jean Reynaud, and George Sand), *History of European Ideas*, 47 (2), 299-314. DOI: <https://doi.org/10.1080/01916599.2020.1798626>

Siméon, O. (2012). *Robert Owen: The Father of British Socialism?*. Books and Ideas. DOI: <https://shs.hal.science/halshs-01574714>

Smith, A. (1991). *Ερευνα για τη φύση και τα αίτια του πλούτου των εθνών*. Αθήνα: Ελληνική Ευρωεκδοτική.

Σμιτ, Κ. (1988). *Η έννοια του πολιτικού*. (Α. Λαβράνου, Μετ.). Αθήνα: Κριτική.

Σταυρίδης, Στ. (2018). *Κοινός Χώρος: Η πόλη ως τόπος των κοινών*. (Δ. Παπαδάτος-Αναγνωστόπουλος, Μετ.). Αθήνα: Angelus Novus.

Thompson, E.P. (2018). *Η συγκρότηση της αγγλικής εργατικής τάξης*. (Γ. Παπαδημητρίου, Μετ.). Αθήνα: Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς.

Τόμσον, Ε.Π. (1994). *Χρόνος, εργασιακή πειθαρχία και βιομηχανικός καπιταλισμός*. (Β. Τομανάς, Μετ.). Θεσσαλονίκη: Νησίδες.

Toth, C. (1996). “Most Wild and Visionary”: Social Change and the Legacy of Robert Owen [Review of *Selected Works of Robert Owen. Vol. I. Early Writings. Vol. II. The Development of Socialism. Vol. III. The Book of the New Moral World. Vol. IV. The Life of Robert Owen; Consolidated Index*, by G. Claeys]. *Utopian Studies*, 7 (1), 108–112. DOI: <http://www.jstor.org/stable/20719478>

Touraine, A. (1990). Η επανάσταση δεν είναι πλέον αυτό που ήταν. *Λεβιάθαν*, 7, 117-126.

Town of the New Harmony Comprehensive Plan. (2022). Indianapolis: The New Harmony Project. DOI: https://newharmony-in.gov/pdf/approved_plan.pdf

Turner, V. (1991). *The Ritual Process. Structure and Anti-structure*. New York: Cornell Paperbacks. Cornell University Press.

Υπεύθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν.1599/1986, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής μου εργασίας, δεν προσβάλλει κάθε μορφής δικαιώματα διανοητικής ιδιοκτησίας, προσωπικότητας και προσωπικών δεδομένων τρίτων, δεν περιέχει έργα/εισφορές τρίτων για τα οποία απαιτείται άδεια των δημιουργών/δικαιούχων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και πληρούν τους κανόνες της επιστημονικής παράθεσης.